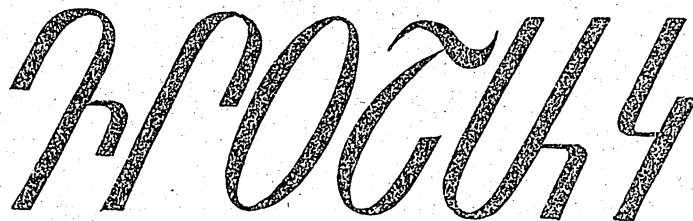


“Droschak”

ORGANE  
de la Fédération  
Révolut. Arménienne.



Adresse :  
R. daction dura "Droschak"  
A. R. (Suisse)  
GENÈVE  
LIBRARY

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ՅԱԿՈՒ ԴԱՐԱԿԵՑՁԵԱՆ

(ՁԱՒԵՆ)

Անհուն կսկիծով կուգանք յայտնել սիրելի ընկերոջ մը հերոսական մահը:  
Օգոստոս 12/24-ի առտուն, ժամը 9-ին, մատուցեան մը շնորհիւ իր տան մէջ պաշարելով՝ Ջաւէն չուզեց անձնատուր ըլլալ. կրակ ըրաւ ոստիկաններուն վրայ և իր վերջին գնդակով՝ վերջ տաւ իր մատաղ կեանքին:  
Յեղափոխութիւնը Ջաւէնի անձին մէջ շիտակ գործիչ մը կորսնցուց, բայց անոր հերոսական մահը նոր ապացոյց մըն ալ բերաւ յեղափոխական իդէալի անայլայլ վեհութեանը:

Գ. ԳՈՒՄԻ ԿԵՂՈՌԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԵ

ԱՍՏԻԱԾ, ՓԷԳԱՅԻՆՆԵՐՆ ԵԿԱՆ

«Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ ընդունակ ենք յեղափոխական— թէեւ անհաւասար— կոխ ը յաշողութեամբ առաջ տանելու. ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, որ հայն էլ դիտէ կուսակազմութեան համար»

Հրամանատար-ընկերոջ կողմէն իմանաորի հերոսներուն ուղղաձ քաջալերական խօսքին վերջին բառերն էին ասոնքը:

Բանի՞ հոգի պիտի խորհին արդեօք պահ մը կանգ առնել այդ պարբերութեան վրայ, որ կսկծոտ կշտամբանք մը եւ համակերպող դառնութիւն մը կըսքողէ իր մէջ:

Մահը դրկել դիմողներուն՝ անոնց, որ նւիրական բոց մը սրտերնուն մէջ, անգին էակներ երեսի վրայ թողած, միտքերնին խցած յիշատակներու առջեւ՝ Ենձանօթին դիրկը անխոռով կ'երթան նետուիլ, անոնց է որ կուղուին այս խօսքերը:

Հազի՛ւ երգեք պատմութեան մէջ այդքան ծանր գո՛ւ մը պահալեւեցաւ յեղափոխականէն: Յոյն, իտալացի յեղափոխականը մահւան հետ իր մաքառումներուն մէջ, աչքը ետին չէր. գիտէր, թէ ամբողջ ժողովուրդի մը հոգին հարուստն ու աղքատը, գիտունն ու ռամիկը, մէկ սիրտ եղած անձկութեամբ կը հետեւի իր զաւկի աստղին. դիտէր, թէ յաղթական՝ անոր գրկին ու համարյոյններուն մէջ պիտի մտնար իր բոլոր զրկանքները, թէ անշունչ՝ իր գէմքին վրայ պիտի զգար անոր աղի-աղի արցունքներուն կաթ կթ իրը:

Հայ յեղափոխականին միայն վիճակած է իր մահւան պրկումներուն մէջ ո՛չ միայն պաշտած զաղափարին իրագործումը յանձնել Ապագային, այլ դե՛ռ իր մահւանն ալ արդարացումը անկէ յուսալ:

«Իրաւունքը սրի ծայրն է» ըսած էին: Ճիշդ էր. եւ հայ յեղափոխականը սուր վերջնել քայտեց՝ այդ իրաւունքն

ունենալու համար: Բայց հայ հարուստը ոչ միայն չգրաւ այդ սուրը իր գիւղացի եղբոր ձեռքը, հայրենի տունը պաշտպանելու, այլ նոր շղթաներ կոփեց՝ քսակն ալ բանալով՝ Համիդին՝ հայկական դատը ջախջախելու համար . . .

Ազատ երկիր կծկող պարոններ ուրիշ ճամբայ գտան. փիլիսոփաներու ծակ քղանցքները փնտռեցին՝ «Աչքէ հեռու. սրտէ հեռու» մնալու համար Հայրենիքի թշուառութեանէն, որ չոր տեսութիւններու չէ կարօտ, այլ անմիջական դարմանիս Ես-ի պաշտումին անաղնապէս ցաւաղին այդ վայրկեանն էր. մեր պատմութեան ամենէն տխուր էջերէն մէկը, երբ կրցողը կը փախչէր ցաւերու աշխարհէն, իբրեւ Սողոմէ մը, ուր ո՛չ մէկը ետին կը դառնար՝ քալ անալու վախէն . . .

Հո՞ր է որ երեւան կուգայ հայ յեղափոխականը իր ամբողջ մեծութեանը մէջ: Բաղէչի մէջ դատաւոր մըն է ան, որ շանթահար կ'ընէ ժողովուրդի կեղծքիչները: Պօլիս՝ աներ՝ Լոյթ ոգի մըն է սպառնագին, որ անիւռով կ'երթար, երէկ, օդը ցնդեցնելու Բ. Դուռը, — ո՛վ գիտէ, դեռ ինչե՛ր վերապահելով վաղւան . . .

Վասպուրականի մէջ Ֆէդայի է անոր անունը, որ կրկին երեւան կուգայ, բայց ոչ իր տկար ուժերով եւ պաշտպանողական տակտիկով, այլ իբրեւ կազմակերպւած ուժ մը՝ բաց դաշտին մէջ կոխ մղելու: Արաբօներու, Ժիրայրներու եւ Յունօներու խուճիկը չեն ալ՝ անհատական, կոյր վրէժի սեւեռուն զաղափարով: Խնամաորի դաշտը երկա՛ր դարերէ հտք առաջին անգամ կը տեսնէ կազմակերպւած հայ զօրագունդ մը, որ կ'երթայ պատժելու վայրենի ցեղ մը եւ անոր արիւնկալ պետը կու՛փի այդ թագաւորութեան մէջ:

Հայ յեղափոխականն զգաց, որ ա՛լ ժամանակն էր հաւատք ներշնչել ժողովուրդին իր սեփական ուժի մասին, այն հաւատքներէն մէկը, որ լեռներ կը շարժեն:

Եւ կատարեց իր այդ պարտքը ամենէն փայլուն կերպով. ամբողջ աշխրաթ մը անհետացաւ այդ արիւնոտ լեռներէն: Մազրիկոց ոչնչացումը, Ֆէդայիներու աննշան վնասով

յանկարծակի անհետացումը այնպիսի խոշոր իրողութիւններ են, որ չեն մոռցւիր ջիւրգի կեանքին մէջ: Իրարքը սուկումը պիտի ցուցնէ Շարաֆի վրաններուն երբեմնի տեղը:

«Իրարքին դաս մը պէտք էր. առաւ այդ գասը, եւ չպիտի մոռնայ: Դիտէ հիմա, որ կայ վրէժխնդիր անխոցելի էպս մը, որ ջարեբուն տակէն կ'ելլէ յանկարծ սատանի պէս եւ կամ դիւերան մութին մէջ կը տնկւի առջեւ: Իր հրացանը չ'երեւիր յաճախ, բայց «իր գնգակը կը գտնէ» ջիւրգը:

«Իրարքեբուն անզուսպ ըլլալուն կարծիքը ջուրն ինկած է», ըսաւ անգլիական հրապատար վան մտած ֆէդայիններուն. թո՛ղ լանն մերինները եւ խորհին. Հայ յեղափոխութիւնը կատարեց իր պարտքը. Եւրոպան գիտցաւ, որ հայն ալ գիտէ կռիւլ հայրենիքի համար եւ «պատիւ» գոչեց այդ «պատերազմասէր» ժողովուրդին:

Իսկ հայր. հաւատաց, որ իր զաւկներու երակին մէջ ստաճ չէ գեռ այն արիւնը, հոգիին մէջ մարած չէ անկախութեան այն հուրը, որոնց շնորհիւ միայն տէր եղաւ իր պատմական հայրենիքին: Հաւատաց, թէ անսասան կամքը, խնկը եւ անձնուրացութիւնը հրաշքներ կրնան գործել:

Յուշ. Չէ՛ւր պատմական մեծ օր մը կը մնայ օգ. 14-ին հետ: Այն առտուն, միջնադին, երբ Արշաւախումբը ինանսորի դաշտին մէջ թշնամին պաշարած՝ փողի ձայնին կը սպասէր՝ կրակը տեղալու — սոսկումի սուր ճիչ մը ջիւրգ կնու մը կը ճնջն փրթած՝ սաւառնեցաւ օդին մէջ:

— Աստուած, ֆէդայիններն եկան!  
Թշնամիի հողեկան վիճակը եւ նոր սկսող շրջան մը կը յատկանշէր այդ աղաղակը: Հայութեան թշնամի ոգին էր, որ իր պարտութեան ողբը կը կարդար:  
Այն օրը նոր իրաւունք մը ստացած էինք մեր լեռներուն վրան, որովհետեւ նոր վախ մը ձգած էինք հոն:  
Թո՛ղ չմոռցւի ուրեմն այդ աղաղակը թո՛ղ անոր արձագանքը վազէ Կորդուքէն մինչեւ Սաղտիք, Տաւրոսէն՝ Մասիս, թո՛ղ մահան սարսուռը փչէ թշնամիին իր դիւական ձայնով:

«Աստուած, ֆէդայիններն եկան . . . »

**Յ Է Դ Ա Յ Ի Ն Ե Ր Ի**  
**Ա Ր Ի Ի Ն Ա Ն Ե Ղ Զ Ա Կ Ա Տ Ա Ս Ա Ր Տ Ը**  
**Խ Ա Ն Ա Ս Ո Ր Ի Լ Ե Ռ Ն Ա Դ Ա Շ Տ Ո Ւ Մ**

— 000 —  
ԿՈՒԻՑ ԱՌԱՋ

Յուլիս 21-ն է արդէն:  
Արշաւախումբը կազմ ու պատրաստ է:  
Տեղ հասաւ վերջապէս «Լրտեսող» ջոկատը, որ դընացել էր Շանապարհները և թշնամու դիրքն ուսումնասիրելու: Բանակը տենդային անհամբերութեամբ սպասում է առաջ խաղալու հրամանին . . .

Մտանում է այդ ժամը: Ֆէդայինները հրաւիրում են զինուորի հանդիսաւոր երգումը տալու: Երգման վայրում — հէնց որ հաւաքուում են ամէնքը — նշան է տրուում բարձրացնել Գաշնակցութեան փառահեղ դրօշակը, որ կտակն էր վաղամեռիկ մի ընկերուհու՝ ող-

բացեալ ՄԱՐՕՅԻ: Գրօշակի հանդիսաւոր վերելքը էլ չէ կորացնում է բոլոր ներկայ երգողներին: Աստուծո՛ր երկարութեան մի աղաղակ է դուրս պրծնում կրօնքից:  
— «Կեցցէ Գաշնակցութիւնը, կեցցէ Յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ խմբապետը . . . »

Առաջ է գալիս արշաւախումբի ֆէդայի-քահանան և, համարձակութեամբ բացատրելով ֆէդայու կազմը՝ բարձրաձայն կարդում է կօմիտէի խմբագրած երգամագիրը, որ հետեւեալ բովանդակութիւնն ունէր մօտաւորապէս

«Ես, Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան Ֆէդայիս, ազատ կամքով Գաշնակցութեան յաւանական դրօշակի տակ մտնելով տալիս եմ՝ եմ այս կողմը Կուսակցութեանս միտ լինորնական կողմէին:

Երբեւնի եմ Գաշնակցութեան յաւանական դրօշակի կողմում եմ՝ ընտրելով կրթմանը յեղափոխական սրով՝  
Որ չեմ դաւաճանի ընկերս, չեմ դաւաճանի ղեկավարներս, չեմ դաւաճանի Ֆէդայիս վեր կազմին, չեմ դաւաճանի Գաշնակցութեան դրօշակին . . . »

Մեկտրելի էր խորապէս չյուզուել ականատես լինելով այդ վայրկենին՝ երբ ֆէդայինները ուրախութեան արտասուքը աչքերում զրկում էին իրար, եղբայրական սուրբ համարի մէջ յաւերժացնելու իրենց անսուտ երգումը:

— «Միտսին կուենք և միտսին մեռնենք»  
Երգման արարողութիւնը վերջանալուց յետոյ առաջ է գալիս ընդհանուր հրամանատարը, որին ընդունում ենք բուռն ծափահարութեամբ ու կեցցէներով: Սակայն համեստ խմբապետը խնդրում է մեղ լռել: Խորին լռութեան մէջ լսում է իր բարձր, ազգու և յուզած ձայնը . . .

Երկար բացատրում է նա Մայր-Հայրենիքի ընդհանուր թշնամութիւնը, նրա դարեւոր ցաւերն ու տառապանքները, նրա արդի օրհասական կացութիւնը: Բացատրում է այն պատճառները, որոնք ստիպեցին Գաշնակցութիւնը յերեւան գալ և անհաւասար կռիւ մղել հայրենիքի թշնամիների դէմ: և վերջապէս անցնում է ներկայ գործի արշաւանքի անհրաժեշտութեանը և նրա յաջող վախճանից ակնկալած օգուտներին: «Մեզանից է՛ կախած յեղափոխական ընդհանուր գործի յաջողութեան մէկ մասը, ասում է նա: Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ մենք ընդունակ ենք յեղափոխական — թէ՛ և անհաւասար — կռիւը յաջողութեամբ մղելու, իսկ միւս կողմից ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, որ հայն էլ գիտէ կռել Հայրենիքի ազատութեան համար . . . »

Հրամանատարից յետոյ սկսում է խօսել նաև, — արշաւանքի համար ջերմապէս աշխատողներից մէկը, — որ իր հակիրճ և ոգևորիչ խօսքերով ընդհանուր համակրանք է շարժում:

— «Տղերք, վերջացնում է նա, կիսհանձն եղէք դէպի տկարները. ոչ մի դէպքում ձեռ չտաք կանանց և երեխաներին: Իսկ տղամարդիկնե՛ք՝ անխնայ կտորեցէ՛ք»:  
Խօսում է նաև ֆէդայի-բժիշկը, ֆէդայի-քահանան և ուրիշներ. բոլորին էլ վարձատրում ենք անվերջ ծափահարութիւններով և որոտաձայն կեցցէներով:

\* \*

Գիշեր է . . . .  
Ֆէդայինների բանակը, ոտի վրայ պատրաստ, սպասում է հրամանի՝ արշաւանքն սկսելու:  
Աչք եմ ասում որ շարտասուէր, սիրտ եմ ասում որ

չգրածէր տեսնելով նրա զինւորական փայլուն կազմն ու սարքը: Արշաւախումբը կազմում են հետեակ զօրքը և հեծելագունքը: Հետեակները բաժանւած են տասնեակների, յիսնեակների և հարիւրեակների. իսկ հեծելագունքը տասնեակներից է բաղկացած:

Ֆէդայիները իրենք են ընտրել անմիջական ղեկավարներին՝ տասնապետ, յիսնապետ և հարիւրապետ. իսկ սրանք էլ իրենց կողմից՝ ընդհանուր հրամանատարին և նրա օգնականին:

Պատերազմական խորհուրդը կազմում են ընդհանուր հրամանատարը, սրա օգնականը, հարիւրապետները և երեք կողմնակի անձեր: Այդ մարմինն է վերապահւած անհրաժեշտ պարագայում փոխել կուրի յատակագիծը, նորը կազմել, շարունակել կամ դադարեցնել կուրը:

Պատերազմական խորհուրդը հանդիսանում է ղեկավարող գերագույն մարմինը. լրագոր իրաւունքներով:

Ամբողջ բանակը զինւած է կատարելագործւած Մօսինի հրացաններով:

Ամէն մի ֆէդայի կրում է 3-4 հաս փամփուռտանոց 230-300 փամփուռտով, որոնց մի մասն էլ տեղաւորւած է մէջքին կապած սուպրակում: Բացի փամփուռտից տուփում դարասն է նաև ութ օրւայ ուտելու պաշար, կարևոր գործիքներ, դռղեր, լուսնու լուցկի, ծխախոտ և այն ամէնը որ անհրաժեշտ է ֆէդայու համար: Քամակին կապած ունի և իր ջրասանը:

\*\*\*

Ժամանակն է արդէն: Ընդհանուր հրամանատարը իր շուրջն է ժողովում բոլոր ղեկավարներին, բացատրում է կուրի ընդհանուր յատակագիծը, ձանապարհի վրայ ձեռք առնելու բոլոր զգուշութիւնները, որոշւած կարգախօսները (պարօշ), և զանազան հրահանգներ տալուց յետոյ արձակում է նրանց՝ արշաւանքն սկսելու... Բանակն առաջ է խաղում՝ օրինակելի զինւորական կարգապահութեամբ:

Բանակի առաջից և յետեից 50-100 քայլ հեռաւորութեամբ գնում են աւազակահազ և վերջապահ զենդեքը: Նրանց պարտականութիւնն է հսկել բանակի ապահովութեանը: Մի քանի հոգի զաւեելով այդ գնդերից պիտի հետևեն իրար 15-20 քայլ հեռաւորութեան վրայ և ամէն մի կապակցելի երևոյթի մասին արագօրէն բայց անշմարեղ կերպով իմաց պիտի տան գլուխաւոր ուժին:

Հենելագունքը պաշտպանում է բանակի լծիկունքը:

Յիսնեակների առաջին փողովում են նուազոյն գրոշակներ, իսկ ամբողջ արշաւախումբին իր վե՛հ ծալքերի տակ հովանաւորում է Մայր Դրօշակը՝ նւիրական ընծան՝ Ապառաժ Կօֆտէի: Քնքոյ մասներ դրա մի երեսում՝ ասեղնագործած են խորհրդանշաններ, իսկ միւս երեսի վրայ բանաստեղծի ծանօթ խօսքը. «Ահա՛ եղբայր, քեզ մի դրօշ որ իմ ձեռքով գործեցի...»

Մայր-դրօշի պաշտպանութիւնը յանձնւած է Գ. յիսնեակին:

Բանակը առաջ է սլանում մեղմիկ եղանակեղով պատերազմական մի երգ: Գիշերւայ խորին լուսութեան մէջ բանակի համաչափ քայլերը, ուղեւորի դիւթական ձայնը, գիւղական այգիների հեռաւոր արձագանգը, և այդ բոլորի հետ ֆէդայիների զգալի ոգևորութիւնը՝ հրաշալի մի ներգաշնակութիւն էին կազմում:

Հայրենի օջախից և սիրելիներից առմիշտ թերևս անջատւած և մահւան դիմող ֆէդային զոհւած չէ սակայն մի վերջին բայց անգին մխիթարութիւնից — ժողովրդի շերտ համակրութիւնը և արտասուած իր հրաժեշտը, որի արժէքը զինւորը միայն գիտէ... .

Եւ հայ գիւղացին լիովին կատարեց իր այդ նւիրական պարտքը... .

Բանակի կայան ընտրւած ամբողջ գիւղը՝ մեծից մինչև փոքրը, ծեր ու երիտասարդ, կին ու աղջիկ, մինչև իսկ երեխաներ, բոլորն էլ անսահման խանդավառութեամբ ուղեկցում են բանակին՝ յաջողութիւն և բարի վերադարձ մաղթելու... .

Յոգնութիւնը մոռցւած էր և նրանք անմէք յաղեցեցին թերևս... . Եթէ չհնչէր հրաժեշտի ժամը, բանակը վաղուց արդէն հեռացած մարդաբնակ վայրերից՝ հասած էր լեռնային ձանապարհներին:

Յուզւած՝ արտասուած իր աչքերով կրկին և կրկին համուրւեցանք այդ բարի գիւղացոց հետ և անջատւեցանք սրտի սեղմումով... .

Գեռ երկար լսում էր նրանց բարի մաղթանքները, տեսնում հեռեից նրանց թաշկինակների և գլխաւորների ծածանումը, մինչև որ անպատշաճ լեռնները լանջերում իսպառ կորցրինք նրանց մեր աչքից:

II

Յուլիս 24-ի պայծառ և լուսնկայ գիշերն է:

Վաթնանման լուսի միջից իր հպարտ գագաթն է բարձրացնում հսկայ Արաուը, իսկ վրա աջ ու ձախ կողմերից ցցում են բազմաթիւ մեծ ու փոքր կառարներ, իրենց հովանու տակ առնելով միջին ձորքը ու լայնատարած դաշտեր:

Երբեմն այդ վայրերից խաղաղ շինականի անուշեկ տաղերն էին հնչում, իսկ այսօր՝ վայրենի սոնգներն էր արինախում մազրիկցիների, որոնք տարիների ընթացքում՝ ծծեցին ու քամեցին աղբակնուց վաստակն ու արիւնը: Բայց հինգ երկար դարեր ստրկութեան տակ հեծող հայը, որ իր շղթան միայն քաջ աշու էր սփռ, այսօր մի սիրտ ու մի հոգի՝ վէճքը ձեռին առաջ է թռչում վրեժը լուծելու իր նահատակւած եղբայրների, լիւծած քոյրերի, սրբապնւած խորանների, վրեժ՝ տանջւած ու անարգւած մի ամբողջ ազգի:

Ֆէդայիները բանակն է դա, որ շտապում է դէպի Արաուը:

Քանի առաջ, այնքան աւելի է բազմապատկուում ընդհանուր ոգևորութիւնը: Երկար ձանապարհը յոգնեցրել է ամէնիս, բայց դարձեալ թռչում ենք մենք և ոչ քայլում: Բոլորն էլ շտապում են ընդհանուր համեմակ կուրի դաշտը՝ ձակատ ձակատի հանդիպելու թշնամուն:

Առաւօտեան ժամի 4-ն է (ըստ եւր.): Երկնքում ցուլանում է մի ընկնող աստղ և մի վայրկեան շուսաւորում է արշաւախումբը, յաջողում է մի խուլ որոտ, որ արձագանգ է գտնում հեռու լեռներում: Մի ուրախ ժպիտ է անցնում բոլորի երեսով:

— «Ընկերներ, ասում են տղերքն իրար, թուէք, Շարաֆի աստղն էր, որ ընկաւ...»

— «Սուլթանի փառքն էր, որ խաւարեց» ասում են ուրիշ բժրաններ:

Բարի գուշակութիւնները նոր սիրտ են տալիս և մեր քայլերն արագացնում:

Բանակն հասել է Արաուլի արևելեան լանջը իսկ սարի հարաւ-արևմտեան ստորոտում փուռող՝ Խանասորի ընդարձակ լեռնադաշտում ընկած են համարիկ Մարզիկ աշիրաթի 250-ի մօտ վրանները: Դրանցից աչքի են ընկնում երեք հատ սպիտակ, որոնք պատկանում են ցեղապետ Շարաֆ բէյին: Սա այն Շարաֆն է, որ տարիների ընթացքում Մեծ-Մարդասպանի հրահանգով քանդեց ու աւերեց Աղբակը, բնաջինջ արաւ այդ գաւառի հայերը: Նա էր, որ 1894-ին 400 ձիաւոր ուղարկեց — որոնց միացած էին նաև 50 կանոնաւոր զինուոր — պարսից հողում գտնուող Գերիկի վանքի վրայ, ուր այդ ժամանակ գտնուում էր դաշնակցական Ֆէդայիների 20 հոգուց բաղկացած մի խումբ: Շարաֆին պատկերած էր Բահրի փաշայի կողմից՝ յեղափոխականների՝ այդ բունը ոչնչացնել և դրանով Պարսկաստանի հայերին տեղական կառավարութեան աչքում կասկածելի դարձնել: Սակայն մարզիկեցիք զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելով՝ կորագլուխ ետ դարձան: Այդ հրէջն էր, որ հերոս՝ յուլիսին Ս. Բարթուղիմէոսի վանքի շրջակայքում անխնայ կոտորեց 800 վանեցի խեղճ փախստականներին ու արմենականներին. և իբր վարձատրութիւն իր այդ անլուր արարքին՝ օսմանիէի Բ. կարգի պատանշանն ստացաւ Մարդասպանից և հազարապետութեան աստիճանին բարձրացաւ: Նրանից արժանաւորը չէր կարող գտնել Համբարձում սահմանագլուխը պաշտպանելու համար Ֆէդայիների դէմ. ուստի և այդ գործը յանձնել էր Շարաֆին, 50-60 զինուոր նրան տալով իբր օգնական:

Լոյսն արդէն բացուում է՝ առաւօտեան մեղմ զեփիւռը ողջունում է մեզ Արաուլի գագաթի մօտ ընկնող ձորերից մինում:

Անհրաժեշտ էր դադար առնել. այլևս առաջ խաղալը խոհեմութիւն չէր: մեր ներկայութիւնը կարող էր նկատուել և թշնամուն զգուշացնել: Հետևակ զօրքը մընում է ձորում, մի քիչ հանգստանալու, իսկ հեծելազունըը շտապում է բռնել բոլոր այն բարձրութիւնները, որոնք ուղղաճիտական տեսակետից կարևորութիւն ունէին մեզ համար:

Այդ յատկագիծը կատարեալ յաջողութեամբ գործադրեցաւ:

Աէս օր է արդէն. մենք շարժուում ենք դէպի բարձրութիւնները:

Շատ դժուար է նկարագրել այն տպաւորութիւնը, որ մենք զգացինք այդ բարձրութիւններին հասնելիս: Դրժբախտ հայրենիքի սգապատ լեռներն ու դաշտերն էին փուլած մեր աչքի առջև:

Հեռու արևմտքում, հսկայ պահապանների նման կանգնած են Միփանն ու Արտոսը, Վարազն ու Առնոսը, իրենց հպարտ գագաթները փայլեցնելով ամպերի միջից: Գէպի ձախ, հարաւ, Արդուաց լեռները յոյառաջ՝ են կանչում մեզ իրենց լեռի կրճէները դէմ արած: Իսկ մօտը, մեր դիմաց, մի նւիրական վայր, Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը դարևոր յիշատակներ է կենդանացնում. . . . Եւ կարծես այդ անդնդախոր ձորերից մի խուլ աղաղակ է գալիս հասնում մեր ականջին. «վրէժ, վրէժ» են ձայնում մեր նահատակած թանկագին ընկերները: Մի սարսուռ է անցնում բոլորի մարմնով. ուռչում են կուրծքերը, արցունքը հեղեղում է աչքերից, և ամէնքը յուզումից դողահար, գետին են փուլում սիրոյ և յարգանքի

հի համբոյրը տալու տանջած այդ մայր երկրին: Տիրում է խորհրդաւոր լուռութիւն:

Օրը տարածում է, արևն արդէն պատրաստուում է իր վերջին մնաս-բարեն ասելու մեզնից շատերին. . . .

Արաուլի մենաւոր բարձրութեան վրայ պատերազմական խորհուրդ է գումարում օրւայ անելիքը որոշելու:

Ընդհանուր հրամանատարը և խորհրդի անդամները զբաղւած են տենդային աշխատանքով. նրանք դիտակները ձեռքներին՝ ուսումնասիրում են վրանների դիրքը, շրջակայքը: Երկար դիտելուց յետոյ վճռում են մի զօրեղ յարձակում գործել բաց դաշտի կողմից: Արդուում է վրանների դիրքին համեմատ երկու մասի բաժանել ուժերը. մի մասը աղեղի ձևով պիտի շրթայէ վրանների արևմտեան և հիւսիս-արևմտեան կողմերը, երկրորդը՝ արևելեան և հիւսիս-արևելեանը. իսկ հեծելազունըը երկուսի միջին գտնւած տարածութիւնը յետևի կողմից՝ թիկունքը պաշտպանելու համար:

Խորհրդի անդամները ամէն կերպ աշխատում են կուր յատկագիծը իր տարրական մասերով հասկացնել թէ նրա գործադրութեան մասնակցող խումբերին և թէ ամէն մէկ Ֆէդայու: Յաջողութեան առաջին պայմանը պահպանուած է, եթէ իւրաքանչիւրը գիտէ իր անելիքը և առանց ուրիշին խանգարելու՝ կատարում է իր դերը:

Մօտենում է խորհրդաւոր վայրկեանը. տղերքը մահւան են պատրաստուում: Պատերազմական խորհրդի տեղից մի քիչ ցած, երկու պետութիւնների սահմանագծի վրայ, երկու քահանայ եկեղեցու վերջին մխիթարանքն են մատակարարում մահւան գնացողներին: Ֆէդայի-քահանան՝ մի ձեռքում խաչ, միւսում՝ սուր սկտում է խօսել. նրա կրակոտ խօսքերը յափշտակում են մեր հոգիները: Ե. դարն է կարծես ներկայանում մեր աչքերի առջև, իսկ այդ կատաղի կրօնաւորը Ղևոնդ երէցի դէմքն է յիշեցնում. . . . Նա վերցնում է Ֆէդայու թիթեղէ ջրամանը, ուր պատրաստ էր Ս. Հաղորդութիւնը և բաշխում է խոստովանող Ֆէդայիներին. . . . Վերջին մընաս-բարեն են տալիս նրանք իրար և այսպէս «մահ հագած մահ հալածելու» են գնում:

Լսում է յանկարծ մեր մի թիւրք ընկերոջ Սամուէլի ձայնը:

— «Ընկերներ, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէք գոնէ, որ մի թուրք զինուոր ձեզ հետ միացած կուում էր բռնութեան դէմ:»

Արևն արդէն մայր է մտնում: Մենք նախկին կարգով մեղմ քամուց ծածանող դրօշակներով և «նորասպակ» շարականը երգելով կամաց՝ իջնում ենք վրանների հիւսիսային կողմում փուռող Խանասորի ընդարձակ լեռնադաշտը: Բանակն իջնում է մի ահաւոր գառիվայր, որ ցերեկը՝ նայողի վրայ սարսափ է ազդում: Մարդ ապշում է որ մենք այնքան հեշտութեամբ այդ տեղով իջնել կարողացանք՝ կարծես հարթ ճանապարհի վրայ լինէինք: Թէև եղան գլորուողներ և սայթաքողներ սակայն բանակի կարգը չէր խանգարուում: Ամէն մի տասնեակ իր տասնապետի և յիսնապետի հետ առաջ էր ընթանում անխռով: Մեր շուրջը խորին լուռութիւն է թագաւորում, որ երբեմն ընդհատուում է ձիերի դոփիւնով: Պայծառ լուսինը նազիկ սահելով լուսաւորում է մեր ճանապարհը: Հեռւում փայլում են վառ կետեր. վրանների կրակն է դա: Դէպի այդ կրակներն են յառած մեր աչքերը. դրանց շուրջն են խմբւած մեր թշնամիները:

Բանակը արդէն գտնուում է տափարակ դաշտի վրայ, թշնամու վրաններից 4-500 քայլ հեռու:

Յարձակման ժամը որոշած է լուսաբացը. բայց գիշերւայ ժամի 11-ն է դեռ: Պառկեցանք հանգստանալու մեր ներքև ունենալով քարերն ու խոտերը, իսկ վերև՝ հարաւիկապուտակ և աստեղազարդ երկինքը: Բայց ո՞ւմ բունը կը տանի. ժամերը օրեր են թուում, այնքան դանդաղ են անցնում. մինչ մենք սրտատրոփ տենչալի ժամին ենք սպասում:

Հասնում է և այդ ժամը. առաջ ենք գնում:

Աւերակ պանդոկի մօտ ենք հասել՝ վրաններից քիչ հեռու՝ 100-150 քայլ միայն:

Լուսթիւան մէջ լուում է հրամանատարի ձայնը.

«Տղե՛քք, ձեզ մատաղ, վրէժխնդրութեան ժամն հասաւ արդէն: Լինել և շինելու վայրկեանն է այժմ: Մեր խոհեմութիւնից ու կարգապահութիւնից է կախած գործի յաջող կամ անյաջող ելքը:

«Կուեցէ՛ք մինչև ձեր վերջին շունչը, բայց միշտ խնայեցէ՛ք կանանց ու երեխաներին:»

Պէտք էր շտապել: Խմբերը՝ հէնց այդ տեղից բաժաւեցին և սկսան առաջ դիմել վրանների գծին զուգահեռաբար, սերտ կապ հաստատելով միանգամայն իրար հետ:

Վրաններն արդէն շատ մօտ են. մի փոքրիկ անդուշուրիւն կամ մի շուկ կարող է արթնացնել մեր նիրհած թշնամուն և մեր յոյսերը խորտակել: Ամէնքն էլ զգում են այդ և խիստ կերպով զգուշանում: Ահագին բազմութիւնն առաջ է գնում մի մարդու նման, լուռ, շունչը փորը ձգած, ոտքերը յուշիկ փոխելով:

Քիչ յետոյ վրանները մեր աղեղնաձև շղթայի մէջն էին լինելու...

Բայց ցեղապետի սպիտակ վրանները դուրս են մնում պաշարման գծից: Նրանք մեղից բաժանուած են մի գետով, որի ծանծաղուտը տարակոյսի մէջ է ձգում մեզ ի՞նչ անենք. անցնե՛նք. հապա՞ծ եթէ տղերքը խրիս տղին մէջ: Իսկ եթէ գետը չանցնենք, մեր թշնամիների պետերը մեր ձեռից կը պրծնեն և միւսներին էլ անցք կը տանք փախչելու:

«Տղե՛քք, գետն անցէ՛ք» ձայն է տալիս ընդհանուր հրամանատարը և երկու տասնեակ թուում են միւս ամբը, մինչև ծնկները տղմի մէջ թաղելով:

Վրանների պահապանները դեռ 2-300 քայլ հեռաւորութեան վրայ նշմարել էին մեզ մութի մէջ. բայց հասարակ ճամբորդի տեղ դնելով՝ լուում են...

Անդանիների բնագոյր չէր խաբած սակայն. նրանք գուշակում էին գալիք չարիքը. մի արտաստովոր համերգ էր որ սկսած էր. շունը հաջում էր, ձին խրխնջում, էջը խռռնջում, ոչխարները մայում և արջոյները կանչում էին: Այդ խառնափնթօր ձայները գիշերւայ լուութեան մէջ և աստիճանաբար մեր մօտենալը կասկածի մէջ էր ձըգում պահապաններին. ակնի սարսափահար է անում նրանց մութի մէջ անընդհատ շարժւող այդ սև ուրախանների պահած խորին լուութիւնը:

Բանակը մի հսկայ և առասպելական օձի նման 700 քայլ ձգւող իր շղթայի մէջն էր առած արդէն. մարզկցիների 250-ի չափ վրանները: 40-50 քայլ հեռաւորութեան վրայ՝ եղած կարգադրութեան համաձայն կանգ առանք, պառկեցանք գետնի վրայ, երեսներս դէպի վրանները և հրացաններս լցնելով՝ անհամբեր սրտա-

տրոփ սպասում ենք փողի ձայնին...

Հէնց այդ վայրկեանին լուում է մի քիւրդի ձայնը.

«Լճ, լճ, հուն չի մարիֆն» (է՛յ, է՛յ, դուք ի՞նչ մարդիկ էք):

Լուռ ենք մենք: «Ադամայ մութը» արգելում է նրանց մեր ո՞վ լինելը որոշել:

Իրարանցումն ընկնում է քիւրդերի մէջ:

«Պիւտուր հասցրէ՛ք Բաշլալա» լուում է մինից:

«Յայտնեցէ՛ք աղին» կանչում է երկրորդը:

«Իրիքերը բռնեցէ՛ք» ձայն է տալիս մի ուրիշը:

«Ասուած, ֆէդայիներն եկան, ո՞ւր փախչենք»

որբում է մի կին:

Հնչում է և մեր պատերազմական փողը:

### ՖԵԴԱՅԻՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՄԵՁ

ԿՌԻԻ ՍՊԱՀԱՆ ԼՃԱԿԻ ՄՕՏ. — ՎԱՆ ՄՏՆԵԼԸ. —

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼ. ՀԻՒՊԱՏՈՍԻ ՀՅՏ

Վան 16/28 օգոս. 97.

Երեք գիշերւան տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետքը հասած էինք Բերկրի, Սպահան լճի մօտ (Վանայ Ծովակի արևելեան կողմը): Լոյսը բացած էր, և մենք չյաջողեցանք գիշերով մեր դիրքը բարձրանալ որովհետև Ապաղայի մէկ երկու գիւղերէն հաց ճարելու համար զուր տեղը 2-3 ժամ կորսնցուցած էինք: Արշալուսին հովիւ մը հեռուէն նկատեց մեզ, այնքան հեռուէն, որ անհնար եղաւ բռնել կամ սպաննել: Անմիջապէս ֆէդայիներու երևալը ամէն կողմ տարածեց և պինդ առաջ մօտիկ վրանները:

Մենք սկսանք պատրաստուիլ վերցնելով մեզ հետ բաւականաչափ սառի կտորներ — որովհետև ջուր չի կար — բարձրացանք սարի գագաթը ու դիրքեր շինեցինք: Մեր շտապով պատրաստուիլը զուր եղաւ. քիւրդերը չհամարձակեցան շուտով դուրս գալ ֆէդայիներու դէմ: Սպասելէն համբերութիւննիս հատաւ. յուշիսի վերջին օրերու շոգը մեր վրայ չէր ազդեր, բայց մեր սրտերը կը տրոփէր գեղեցիկ մտահններու որոտը լսելու թշնամու ուժը չափելու:

Իսկապէս ֆէդայիներու հոգեկան վիճակը ծանր էր. օր ու գիշեր, անլուր նեղութիւններ կրելէ ետքը, լուռ ու մունջ ներս մտնել գործ մը չկատարած, մինչդեռ մեր ընկերները ճիշդ նոյն պահուն մէկ ուրիշ կէտի վրայ զարմանալի քաջագործութիւններով ամբողջ աշխարհի հիացումը կը վայելէին, սարսափ ազդելով թիւրք կառավարութեան և վայրենի քիւրդերուն:

Արիւնը եփ կուգար մեր երակներուն մէջ. դիրքեր չենցինք և կանոնաւոր պատնէշներ բարձրացուցինք: Օրարսակէն առաջ կրկին անգամ սառի մեծկակ կտորներ բերինք և ընկեր մը յաջողեցաւ լեռան մէկ կողմն վրայ աղբիւր մը գտնել ուրկէ լեցուցինք մեր ջրամանները: Աէս օրէն երկու ժամ ետք երկու ձիաւոր քիւրդ սարի ետևէն դուրս եկան. կամաց կամաց դէս ու դէն լրտեսեցին, քիչ մը ոլորեցան բոլորեցան, և մեզ նկատե-

լով 3-4 հրացան արձակեցին: Մինչև այն ատեն սուս փուս կը դիտէինք զիրենք. իսկ չորրորդ անգամ հրացան արձակելուն ալ չկրցանք համբերել: Արձակեցաւ մօսինի գնդակը ու անոր որոտի հետ դուրս եկան սարի ետև պատրաստ ձիաւոր քիւրդերու վոճակը:

Վոճիւն սկսած էր: Քիւրդերը, ախ այդ բարբարոս, քաջամարտիկ հռչակած քիւրդերը, ուղբերնին թև առած էր, որ կողմ կծկելնին շարքեր էին: Հապա կառավարութեան զապլծիկները, անոնց փախուստը ահագին քրքիւններ բարձրացուց մեր մէջ. ալլահը տուաւ որ ձիաւոր էին ու շուտով կարողացան պրծիլ մեր անողջ մօսին ներքէն: Ասիւր տեւեց մինչև իրիկան մութը: Հաւար շատ տեղերէ հասաւ, երնք կողմերէ պաշարեցանք. բայց այնքան հեռուորութենով որ մեր վրայ արձակած գրնդակներէն շատ քիչերը մեզ կը հասնէին: Վարելի է ըսել թէ մօսինը հիւսպէս ցոյց աւաւ այդ տեղ իր շունորջը: Իսկ անձնէր Փէդային, ախ անոր հոգուն մատաղ իր անունը քիւրդին սիրտը փորէն կը հանէ:

Արևը մայր մտաւ, մթնշաղ էր: Մենք չափազանց փամփուշտ կրակած էինք. որով հոգ. «Մեզնի պուտ մը արբան չինձաւ, թշնամիէն ինկած էին 7-8 հոգի, 2-3 ձիեր. վերաւորներու թիւը յայտնի չէ:

Արևը մայր մտնելուն հետ աներևոյթ եղան մեր թշնամիներն ալ այդ աշխարհածանօթ քաջերը:

Ծրարեցինք զէնքերնին ու բռններնին որոնք շատ ծանր էին. մանաւանդ որ յոգնանք և արիւն-քրտինք մասն էինք: Ըսկուրներէ երկուքը որ մը առաջ իրենց տեղը շամբան էինք և երկու ընկեր ալ մօտիկ գիւղ մը էր: Ինչպէս էինք հաց գտնելու համար. որովհետև նախորդ գիշերը Ապաղայի գիւղերէն հաց չկրցանք հանել: Վոճիւր սկսեցուն՝ մեր երկու ընկերները չկրցան փամփակին հասնիլ. յաշորդ օրը միայն կրցանք իրար գտնել:

Թշնամին հեռացաւ. իսկ մենք ինչո՞ւ չչարունակեցինք սկսած գործը, այս հարցը մեզ կը տանջէր: Ինչ ընել: Մահամահազրուիլը սկսաւ էր արդէն գործը. իսկ մենք մտադրած էինք Վան հասնիլ. և թէ՛ սահմանագլխի մեր ընկերներու Մեծ արշաւանքը առթիւ կառավարութիւնը իր թոյնը քաղքին վրայ թափէր, կարողանայինք պաշտպանել անտէր հայ փողոցները: Այդ մտքով մնաս-բարով ըսինք կուրի գաշային և առաջ քալեցինք:

Հետեւեալ օրը լսեցինք սահմանագլխի Մեծ արշաւանքի մասին, թէ ինչպէս Փէդայինները յարձակած են Ըարաֆ բէկի վրայ և սրէ անցուցած են ամբողջ ցեղը. թէ ինչպէս կառավարութիւնը խելակորոյս ինչ ընելը չէ դրացնել. և ինչ:

Այս լուրը առնելուն պէս շտապեցինք և հնար եղածին չափ շուտ քաղքին բոլորը հասանք: Կառավարութիւնը հաստատ իմանալով մեր ներկայութիւնը չուզեց տեղէն շարժիլ. բաւականացաւ քաղքին չորս կողմը զինուորական ասուր շղթայով մը կապել, որպէս զի յեղափոխականները ներս չմտնեն:

Ընտրհիւ Աեհ. սուլթանին բոլորովին անփնաս ու ապահով Վան մտանք:



Կառավարութիւնները կը շատնան հետզհետէ. կառավարութիւնը, սրնցածէն, խաղ մը պիտի հանէ վերջապէս:

Անգլիական անամթ հիւպատոսն է որ հազար ու մէկ ձևերով կը ջանայ իր դերը շարունակել: Երէկ, իր ելուրկած պաշտօնական յայտարարութեան մէջ որ Մստըր Ալէնի միջոցով մեզ հասցուց, իր և Փրանսական հիւպատոսի կողմէն իրենք զիրենք ալ ազատ կը համարէին ո՞ր և է պատասխանատուութենէ և կը յայտարարէին որ մինչև երէկ առտու երաշխաւորած էին կառավարութեան՝ գործը խաղաղութենով կարգադրելու համար: Եւ վերջին անգամ հրակեր կը կարդար Փէդայիներու խմբապետին գալ ու տեսնել իր հետ: Անամթ մարդիկ. տղայի նման մեզ խաբել կ'ուզեն: Կարծես այնչափ աշխատած են հայերու համար, որ հոգիններնին դուրս եկած է ու հիմա ալ չպիտի աշխատին: Հեռու...

Խմբապետին վերջին երկու ամուսն բացակայութեան ատեն նոյն անգլիական օստիկան-հիւպատոսը կը կանչէ խմբապետին քոյրը, Զարուհին, և երկար բարակ խրատներ, շան-քարոզներ կարդալէ ետքը՝ կը յորդորէ որպէսզի նամակ գրելով աշխատի եղբօրը նորէն Վան մտնելուն արգելք ըլլայ:

Հայ Փէդայինները Բերկրի կուրի բռնած ատեն, Արսէն վարդապետի-կտորը \*) և ջոջերը հարսնիք բռնած էին, հաւատացած ըլլալով որ ամենքը պիտի կոտորուին և քաղաք չպիտի կրնան հասնիլ:

Իրենց սև բախտէն չիրականացաւ ուխտերնին, և հայ Փէդայինները անփնաս քաղաք մտան, հակառակ կառավարութեան ձեռք առած խիստ միջոցներուն:

Քաղաք մտնելէն ետքը անգլ. պատկառելի հիւպատոսը Մրստըր Ալէնի միջոցով փափաք յայտնեց խմբապետին հետ տեսակցութիւն մը ունենալ: Երբ այդ տեսակցութիւնը մերժեցաւ և ազդու կերպով ցոյց տրուեցաւ այն որոշ պատճառները՝ որով իրաւունք կ'ունենար Դաշակցութիւնը չփատահիլ իրենց և կարևորութիւն չտալ հիւպատոսը կատարեցաւ, փրփրեցաւ, ահաւանքը կծրցուց. բայց ինչ օգուտ, իր կրակը չէր ազդել Փէդայիններուն:

Վերջապէս, մտմտաց տաճկական քծնող շոյող և անուշ քաղաքականութիւնը ձեռք առնել. գոնէ իր ըսելիքները լսել տալու համար: Մրստըր Ալէնի միջոցով խրկեց մեզ իր տեսակցութեան էական կէտերը՝ գրաւոր կերպով, որուն համառօտութիւնը կը գնենք:

«Ինչ ո՞ր կը գրած, չէ թէ ժնշման կամ պարսաւորութեան սուկ է, հապա իմ անկողն զգացուն է որ կուզեմ յայտնել:

Հայ յնդափոխականներուն թիւը-պարսկական սահմանագլխու արշաւանքի մասին հիացումս յայտնելով, չեմ կարող շնորհակալանալ անոնց հիանալի քաշութիւնը, որ շատոնց արծազանգ գտած է Եւրոպայի մէջ եւ մեծ յուզում առաջ քննած: Անգլիոյ եւ Փրանսիայի մէջ առաւելապէս համակրելի եղան, երբ ստուգեցաւ մասնաւոր թէ յնդափոխականները ամենայն ազնուութեամբ չեն ուզած սպաննել ոչ կիս, ոչ տղայ. այդ լաշազորութիւնը տարիներէ իվնը տիրող շատ համոզումներ փոխեց:

Ինչուորու սնզուսպ ըլլալու կարծիքը չուրս ինկած է. անոնց գործած խժոճութիւններուն մտքը թիւրք պետութեան վրայ վեհանայ: Այս գործի սպառնացէն ետքը քնաւ իրաւունք պետի շուննայ ըսելու «չեմ կարող զգալ քիւրդերը»: Եւ ես ամէն բան տեղնուտեղ գրած եմ՝ որ ինչ ղեւապանին եւ ուր որ հարկ է:

Չոր գալուն շարք տեղի շուննաւը միջոցաւարական է: Ապշեցետող է մանաւանդ. երբ ամբողջ քաղաքը շղթայի տակ ամուսած ատեն մէկէն յեղափոխականներ ներս կը մտնեն անսպասելի սրիւթեամբ եւ յանդուութեամբ: Այդ անսուրբութիւնը գովելի է. Արշաւանքէն ետքը պարսիկ կառավարութիւնը խոտացած է:

\*) Ծանօթ. Առաջնորդ Արսէն վարդապետին եւ հայ հարուստներու բռնած կեղտոտ, անազնի վարժուցի մասին ղեւել խղճալակը եւ ընդամենապէս Դաշակցութիւնը. -- զույգ, սուրբ ունեանը ուրիշ անգամ պարզել փաստերով:



ալ կը դառնան առ սկզբունքը, քարը իրողութիւններու անկարգութեան մէջ, չէ կրցան որոշ գիտութիւններու դասակարգ մը՝ յաստատել: Ուրեմն Կոստանք եւ Գոնը կնշախէս Դաւի Ռիզան, Իլյար չնի հակասեր:

Տիւրք ոչմարտութիւն...  
Յեղափոխութիւն... կեանքի զործ է ան. բարի մասնատակմանը ուրիշները ծամելու են ինք տը կը լեւուէ: Բայց Մէշէլը ըէթ-ի Պ. Խմբագրիքը, չի մտածել թէ այն հողը որուն վրայ մեծ մեծ կը բրէ այսօր, յեղափոխական ուրակները մարքած են Ու դեռ լոթ կը կարգայ աշխարհի ու փատիշահին ու մասնատական կրօնիքմածին շատագովութիւնով գլուխ կուռնցսէ...  
Լայ ու խազէ Պ. Ռիզա, բայց յիւ ծանշմաք ան երկիրը ուր արեւը սեւ կը ցարէ:

\*\*\*

Յունա-թրքական խաղաղութիւնը կը սկսու վրայ է. եթէ... Ասուած կամենայ. որովհետեւ Պենիլքի կուսն է...  
Յունաստան եկեւտական էս գրկից քաղաքականապէս եւրոպական քօնդրօլի տակ կը մտնէ: Յունաստանի թագաւորութիւնը ալ անասնական է: Վեհէլմի ու շիւտ վաշխատուններու շահերն են որ չհեղափոխի ծախսազօրը պետի վարմն. ասիկ ետքը:

Թիւրքիան ուսմանազիծ մը պետի ստանայ. Թիւսակոյ պարպուց զործք գիտէ... քայց կըսն թէ համաճարակ մը թիւրք գիւտորները կը տասանորէ, անոնք յիզօզն արնավրտի՞ ճամբելով: Բուտիւնը աւելի քարեզուի է:  
Կրնտէի ժողովուրդը տրամադիւ է երկր անկախութիւնով գոհ ըլլալու: Ժողովակները լայնլայն կը յորանշին իրենց նաւերուն մէջ... Ճէվատ, հայերու ճէլլատ փաշան, սիրէսաներ տարեր է եւրոպական նաւերը ընկղմելու համար. քայց ասու ածները անզայսցուցիկ են ծովակալները...  
Յունաստան իր ընկերայն է որ կը քաշէ. ինչն մոռցաւ Թիւրքըրկէսի իւլած իմաստուն պատգամը թէ յոյները փայտէ -- այ սօր պողպատէ -- պատնէշներու ետեւ պէտք է ապաւնինա՞ն:

\*\*\*

Պոլսի վերջին դէպքին ամօթիւ աս ու ան գրեցին. շատեր կրկեւած լուծին պահեցին: Մէկը կը գրէր «չայերը 300,000 դիաւններու դաշտ մ'ունին ետեւին, արն իրենց կտրորդատուն... իսկ Լոնտոնէն անսնուն կոմիտէ մը ֆրանսական թերթի մը կը գրէր պատգամի շեշտ մը դնելով իր գրածին մէջ «Պոլսի դէպքը Երկրից կոմիտէին գործք չէ. անոր հեղինակները ոստիկանութեան գործակներ են...»  
Հեղինակը անձանթ է, Ենովայի պէս մասախուղներու մէջէ կը իտի: Գաղափարապէս լուրտած մտքի մը ծրարքն է ան անլուայ լեզուն կամ անկար մեծելուի մը գառանքը: Տրամաքանական շեղութիւն մ'ալ կայ. տեղեկատուն վերագրելով Պոլսի դէպքը ոստիկանական գործակներու կարծիք է թէ Պապ-Ալեի վրայ յարձակումը նազմ պէյի մը կամ ոստիկանապետի մը աշակցութիւնով կրնայ ըլլալ միայն... Ներկան անցեալով կ'եւրաշխարհէր...

Առ կոմիտէին մէջ Յարտոի գլուխ մը ըլլալու է.

\*\*\*

Կար չիւնի Էշէգեան պատիքիսը մը կար: Ամէն-իծիք պալատ սրտարցուկի գնարուն, աշքը կը շեւէ որ սուլթանը Նշան մը կախէ Թափանիքն վրայ. ապա թէ ոչ քան մը կը զոհնար պալատէն: Ասանկ են մեր պատրիարքները. շքանշանի համար դարձ կը շեն, սրտակնք կամ տողեան կենցրու պէս:  
Սուլթանը երբ հայերուն խաղ մը իրադալ ուզէ, նախ քերանգոցերի ընծայ մը կուտայ պատրիարքին -- քերանքացէքի հակառակը: Պոլսի դէպքին ետքը, եւ հալածանքին առաջ, փատիշահը Օսմանիէ ժապաւէնի շորք տուաւ... շորիկ պատրիարքին:  
Բայց Օրմանեանը չիորոցեալ թէ ան քուրճի կտորը որով վեշապագուն կուրծք սագած է, հայրութեան վերակայ շուտար: Դոնէ Շէֆազաթի ժապաւէնը Թոննիկի շորկապ կըլլայ:  
Սուլթանը հայրական խալածանքները կը շարունակէ, զնաւաններու մէջ կամ Անատօլիի կտորերը տատրկուն եւ թշուտ ընելով աշխատաւոր հայրութիւնը:  
Սքքազան, ծնր հսկայ գանգաւածին ու կուտ սրտին մէջ Սքուտոնքի ոչ արփը ունիք ոչ տրիփք, քայց մտիկ քօէք. հրեղէն լեզուներու պէտք շունիք ներշնչելու համար, չէ: Երբ փատիշահին երթար, օրմանական ծայնով կըսէք անոր. «Այ ժապաւէնները, օջարակէ խոտունները, ծծծուփեալ, հալածանքները, օգուտ չունին: Հայ ազգը թշուտ է, կըբողքէ. դուն փատաքար կտորեցիք ան. ես խօսք չիմ կրնար հասկցնել ազգին յեղափոխականներուն, որոնք պահանջներ ունին արդար ու մարդասիրական եւ որոնց արքին մէջ գնդկներ կան, լացի ու հո-

գեւարքի հեքի ձուլած»: Աւելցուր, յիմ ազգս ու անոր յեղափոխականները, պարկեշտ քաղքցիներ են, խաղաղութեան ու կրքայրութեան համար հոգի տուր, ոչ շանք օջա կըսն, ոչ հաւուն քի: Կատարէ անոնց պահանջը, արեւարութիւն ցուցուր անոնց, դուն ալ կազատիս իրենք ալ...»  
Ետքն պահանջի մը կըսու. կամ... էգան մը.  
Ուղակի խրատ մ'ալ սուլթանին: Մենք մեր յոյք չենք կտրած, որովհետեւ դժոխքի շեմէն չենք անցած, քայց երբ հարկ ըլլաւ անցնիլ, պիտո առաջ թիւրքիան կը հրմը... Փատիշահ, գուր են վատութիւնները, ան ու սարսափները. Տնչումները ուղեքերու կը փոխուին, եւ ոճիքները անոն վրէժնաբարութեան: Չերբ քան մերք պաթլիանն չէ: Քէրայի գնդակը քեզ ալ կը գտնէ.

Et les gardes qui veillent aux barrières du Yildiz  
N'en défendent pas les Sultans rouges.

Ու դեռ չենք արտասաներ Կատոնի վճիռը...

**ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Կ. ՊՕԼՍՈՒՆ**

Կ. Պոլսի վերջին դէպքերի առթիւ ձերբակալուած բազմաթիւ հայերից կառավարութիւնը 10 հոգու մեզադրելով իբր այդ դէպքերի հեղինակ, 8-ին մահւան դատապարտեց, իսկ 2-ին անպարտ արձակեց:

Մահւան դատաւճռի լուրն սաանալուն պէս Դրօշակի խմբագրութիւնը Սեպտ. 6-ին հետեւեալ հեռագրով դիմեց եւրոպական մեծ պետութիւնների արտաքին գործոց նախարարներին.

«Թոքատի կոտորածների հեղինակները ներման արժանացած լինելով, վրդովեցուցիչ անարդարութիւն կը լինի թոյլ տալ մահով պատժել քաղաքական յանցանքների համար վերջերս դատապարտուած հայերին:  
Խնդրում ենք Ձեր Վսեմութիւնից արգելք հանդիսանալ զուր արիւն թափելուն, որը միայն ներկայ կացութիւնը ծանրացնելու կը ծառայի»:

Չորս օր յետոյ, սեպտ. 10-ին, գերմանական Frankfurter Zeitung լրագրի մէջ կարգում ենք հետեւեալ հեռագիրը Կ. Պոլսից.

«Սուլթանը պատրաստ է ներել մահւան դատապարտուած հայերին, եթէ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի դեսպանները չհարունակեն պահանջել Թոքատի կոտորածի համար մահւան դատապարտուած մահմեդականների վճռի կատարումը»:

**Ա Ջ Դ**

Տեղի անձկութեան պատճառով յաջորդ համարին մէջ կը հրատարակին ներատուութեան ցուցակները Կեդրոնական Սնտուկի, Խմբագրութեան, Տապար, Վիշապ, Վրէժ, Ռսկէհանք, Վասպուրականի և Աղբթանգրի կոմիտէներուն:

Խմբագրութեանս դիմել հետեւեալ հասցեով:  
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)



"Droschak"

ORGANE  
de la Fédération  
Révolut. Arménienne.

# ԴՐՈՇԱԿ

Adresse  
Rédaction du "Droschak"  
LIBR. BURO  
GENÈVE (Suisse)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՁՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ



Ե Գ Ի Պ Տ Ա Յ Ի  
(ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵԻԵԱՆ)

1868 — 1897



անկէ, բայց Եգիպտացին նոյն մարդը մնաց ինչ որ էր՝ գործի մարդը: Յաւակնութիւններ չունեցաւ, չպարծեցցաւ իր ըրածներով, գիտցաւ իր տեղը եւ շնորհակալութիւններ իր տեղը ճանչցան:

Յեղափոխական դպրոցի մը հայրն եղաւ ինքը. Պօլսի դաշնակցականներու մեծ մասը անոր աշակերտն եղան եւ ամէնէն փայլունը անոնց մէջ սիրելի դէմք մը Բարկէն Սիւնինն . . . . . Բայց այդ անդադրում կեանքը, ձիւնի, սնձրեւի ու ցուրտի ատեն Պօլսի մէկ ծայրէն միւսը վազելը, ասոր հետ միացնելով իր ծայրայեղ ինստիտուցիաները, որով կը վերաբերէր հանրային դրամին իր առողջութիւնը քայքայեցին: Եգիպտացին թողալտէ բռնուեցաւ: Երբէք, սակայն, սրտունջի ձայն մը չլսուեցաւ իր բերնէն. հաղալով, սնքալով, արիւն թքնելով իր գործին գլուխն էր դարձեալ: Ընկերները հազիւ կարողացան 94-ի ձմեռը բռնի Եգիպտոս խրկել զինքը, քիչ մը կազդուրելու համար գէթ: Քանի մը ամիսէն նորէն երեւցաւ Պօլիս. գործ կ'ուզէր, իր ըսելով գործ չընէին էր որ պիտի մեռնէր զինքը. — «Գերեզմանիս մէջ հանգստանալու չա՛տ ժամանակ պիտի ունենամ», կը պատասխանէր իրեն եղած յորդորներուն: 96-ին ամառը իր ծննդավայրը խրկեցին զինքը գործի պատրուակի տակ՝ բայց իրապէս հանգիստ տալու համար: Յանկարծ ակնաճը կը հասնի օգոս. 14 ի պատրաստութիւններու շրջանը: Վայրկեան մը չի կորսնցներ, առանց անցազրի կը վազէ Պօլիս, Պանքի գրաւումէն 2 ժամ առաջ կը հասնի հոն եւ կը գտնէ իր ընկերները:

Ականատեսի մը պատմելով «կարծես Բրիտոս ինքն էր եկած իր աշակերտները յորդորելու»: Իր ուրախութիւնը անասման էր, ուսմբերը կը համբուրէր, վերջապէս մօտ էր իր ուխտին կատարումը. . . . . Բայց բախտը ա՛լ երեսը դարձուցած էր անկէ. Եգիպտացին չուզեց մինակ թողնել 20 քիլոնոց ուսմբերը փոխադրող իր մէկ ընկերը, ընկերացաւ անոր, բայց մինչև հասան, պանքի դռներն ալ գոցած էին եւ ուսմբերը կը տեղային . . . . .

Կատաղութեան ամբողջ օրը լացաւ խեղճը. . . . . Օգոս. 14 էն ետք վերջին վեց ամիսը հազազիւտ անձնիրութեան, ընկերսիրութեան եւ ինքնամոռացութեան օրինակը տւաւ: Նախկին եռանդով աշխատեցաւ այդ չա՛տ դժնգակ օրերուն մէջ, բայց առաջւան ուժը ա՛լ չկար. . . . . ծնկները կ'ըտտ, հիւժւած, իր վերջին ճիգերն էին ատնք. . . . . Բայց այդ ազնիւ հոգին օր մը չլացաւ բերանը հանգիստ խնդրելու: Պարտքի դաշտին վրայ որոշել էր մնալ մինչև իր վերջին շունչը. . . . .

Վերջին անգամ ընկերները դարձեալ Եգիպտոս խրկեցին զինքը. իր վիճակը հետզհետէ վատթարացաւ. զգաց Եգիպտացին որ ա՛լ անկարող էր որ եւ է օգուտ տալու, չուզեց ա՛լ բեռ մը ըլլալ ընկերներուն. . . . . եւ յիշեց իր մայրը՝ բայց աւա՛ղ ալ ու՛ էր. . . . .

Յունիս 1-ին բուրգերու դարեւոր հովանիին տակ հանգչեցաւ այդ վե՛հ ոգին, իր ամէնէն աւելի ատամ մահովը հիւանդութեան անկողնին մէջ:

Յեղափոխութիւնը պիտի պահէ իր այդ հարազատ դաւկին՝ փառաւոր տեղ մը իր պատմութեան էջերուն մէջ, իսկ իր ընկերները պիտի ունենան միշտ աղի արցունքի չիթեր անդուգական ընկերով մը անփառունակ մահը ողբալու. . . . .

*Կուս Եգիպտոս*

**Վ Ե Ր Զ Ա Յ Ս Դ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն**

Հայ ժողովրդի տղուկ անգամները, որոնք իրենց այնքան լաւ են զգում՝ այս ընդհանուր աղէտի մէջ խոհեմութեան ու չափաւորութեան ասպեաները, որոնք «կամաց կամաց», «առանց արիւն թափելու» կամենում են երջանկացնել մեր ժողովուրդը, միացած մի շարք աւելի անկեղծ, բայց միամիտ մարդկանց հետ, որոնք չը-

ւարած կանգնել են պատմական ներկայ ըրպէի վիթխարութեան առջև և չեն կարողանում նրա նշանակութիւնն ըմբռնել, պահանջում են մեզանից զսպել հայ յեղափոխութիւնը, սանձահարել մի ինչ որ հրաշքով մեր ժողովրդի տարրային ու ուժգին շարժումը:

Յանուն սիրոյ դէպի հայ ժողովուրդը, յանուն այդ ժողովրդի բարեկեցութեան և ապագայի՝ պահանջում են մեզանից չխախտել ներկայ statu quo-ն և թողնել, որ փրկարար ժամանակը բուժի մեր ժողովրդի լայն բացած վէրքերը:

Statu quo . . . զաղբելի, ատելի խօսք:

Մի երկիր, ուր դադարել է արդիւնաբերական ամէն մի կեանք, ուր վայրենացած ու խոպան ընկած են լայնատարած, տարիներից իվեր ոսկի հասկերի կարօտ արտերը, ուր արհեստաւորի ժրջանն ու ճարպիկ ձեռք վաղուց արդէն չի կուում ու կոպում, կարում ու հիւսում, մի երկիր՝ հարիւրաւոր ծխող դիւղ ու քաղաքներով և մի ժողովուրդ՝ քաղցի ու անլուր կամայականութեան ճիրանների տակ կորացած — ահա հայկական statu quo-ն . . . և յանուն սիրոյ դէպի հայ ժողովուրդը պահանջում են մեզանից, որ մենք չխախտենք այդ դրութիւնը. . . . .

Որպիսի ծաղօ:

Թող statu quo-ի համար փաստաբանեն նրանք, որոնց կոչումն է պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալը. թող ներկայ դրութիւնը պահանջելու ճիգ թափեն հայ ժողովրդի կատաղի թշնամիները՝ կուշտ ու շահամոլ վարդապետը, կապալառուն և սեղանաւորը. թող ներկայ դրութեան համար դողալ պաշտօնեաների և ուրիշ օտարակերների արիւնարբու վոհմակը. ճահճի և բորբոսնած մթնոլորտի մէջ միայն կարող են դրանք բարգաւաճել և իրենց բախտաւոր ու հանգիստ զգալ: Ժողովրդի համար, որն այժմ՝ ո՛չ ուժ և ո՛չ էլ ցանկութիւն ունի այդ լիբբ օտարակերներին կերակրելու և դիրացնելու, — ինչպէս նա այդ անում էր երկար տարիների ընթացքում, — որի կրծքում, չնայած ծայրայեղ աղքատութեան, անվերջ տառապանքներին և հալածանքներին, դեռ չեն մարել հասարակական ուրիշ կեանքի, քաղաքական լաւ կազմակերպութեան կայծերը, յեղափոխականացած հայ ժողովրդի համար անտանելի է ներկայ դրութիւնը:

Մեր անվեհչեր ասպեաները, ինչպէս յայտնի է, սաստիկ վախենում են կոտորածներից և այժմ՝ շատ դժ են, որ երկրում «խաղաղութիւն» է տիրում. ժողովրդի բարձրաձայն հեկեկանքը և օգնութեան ճիչը էլ չեն անհանգստացնում և վրդովում նրանց անդորր կեանքը: Նրանց ինչ հոգն է, որ թիրք կառավարութիւնը խլել է մեզանից մի ժողովրդի գոյութեան համար ամենակարևոր պայմանները. նրանց ինչ հոգն է, որ առանց սրի ու դադանակի, առանց կախաղանների ճռճոցի և բանտերի խոնաւութեան էլ, սարսափեցուցիչ արագու-

Թեամբ նօսրանում են հայ ժողովրդի շարքերը, որ սեփական հայրենիքում աշխատելու իրաւունքից զուրկ գաղթում է հայ տղամարդը, այրիանում է հայ կինը, մերկ ու անօթի մեռնում են տանեակ հազար մանուկներ, նրանց ինչ հոգն է, որ Թրքական բռնակալութիւնը և օտարակերների անաժօթ սնտեսութիւնը սպառնում են այլասեռելու մեր ժողովուրդը Թէ Փիղիքապէս և Թէ բարոյապէս՝ բանտերի, կախաղանների և սրի ճարակ դարձնելով նրա ամենաընտիր զաւակներին, նետելով նրան անծայր աղքատութեան և հիւանդութիւնների գիրկը: Այդ բոլորը ինչ նրանց հոգն է, միայն չը խախտի անիծեալ խաղաղութիւնը. . . . .

Թող մեր ասպետները յանուն սիրոյ դէպի սեփական կաշին, յանուն իրենց և իրենց նմանների բարեկեցութեան դողան «խաղաղութեան» համար. մենք ատում ենք այդ խաղաղութիւնը և պիտի վերջ տանք նրան, ստեղծելով մի ուրիշ խաղաղութիւն, երբ հայ ժողովուրդը կարող է իր հայրենիքում պատուով ապրել, աշխատել և առաջագիծը:

Հարած հարածի ետեկից, մէկը միւսից աւելի աւերիչ և մահացու, պիտի հասցնենք Թիւրք պետութիւն անաւանող դժոխային մեքենային, մինչև որ կը մաշի նրա կեանքի Թիւրք, մինչև որ անկարելի կը դառնայ նրա կացութիւնը և statu quo ն ճռոցով ու տրաքոցով օդը կը ցնդի, տեղի տալով հասարակական և քաղաքական նոր կազմակերպութեան:

**Հ Ա Յ Ո Ց Մ Ի Յ Ա Ղ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը**

(ՄԻ ՆՈՐՈՊԱՅՈՒ ՊԱՏՄԱԾ)

Օգոստոս 7-ին (ըստ եւր.) հայերը մի վճռական յաղթութիւն տարին իրենց ամենաչար հակառակորդի՝ օսմանեան կայսերական զօրքի հրամանատար և քիւրդ իշխան Շարաֆի դէմ: Սա ապրում էր ոչ հեռու պարսկական սահմանագլխից՝ Աղբակ դաւառում և պետն էր մարզիկցիների — Վանայ նահանգի այդ կողմերի քիւրդերից ամենավայրենի ցեղի: Շարաֆը և իր ցեղը, որոնք բնաջինջ եղած են հիմա, միայն անցեալ ամառ կոտորել էին մի հովտում Վանից Պարսկաստան փախչող 1,800 հայ: Այս քաջագործութեան իբր վարձ սուլթանը նւիրեց նրան մի Թանկագին սուր, որ հիմա հայերի ձեռքումն է գտնուում: Ես ինքս այդ տեսայ:

Վանում քաջաբար պաշտպանող այդ 800 հայերին քաղաքի անդիական հիւպատոսը և ուսուսական գործակալը՝ խորհուրդ էին տւել ինքնակամ քաղաքը Թողնել որից յետոյ կոտորածը իսկոյն պիտի դադարէր. նրանք ազատ պիտի կարողանային անցնել դէպի Պարսկաստան, և բաւական անմիտ գտնեցան, որ այդ խորհրդին հետևեցին: Մահու չափ յոգնած այդ մարդիկ, որ եօթն օր անընդհատ դիմադրել և այժմ մնացել էին առանց ուտեստի և պաշտպանութեան բաւական միջոցների — յոգնութիւնից և քնից ընկճած՝ մէկ մէկ

մորթեցան քիւրդերի ձեռքով: Հայոց մէջ բարենորոգչական երեք կուսակցութիւն կայ. յեղափոխական դրանց չէի կարող անաւանել — դրա մասին խնդիր չի կարող լինել — որովհետև այդ երեք կուսակցութիւնները ոչ Թէ պահանջում են մի անկախ հայ Թագաւորութիւն կամ դրա նման մի բան, այլ միայն Բերլինի դաշնագրութեան խոստացածի իրագործումը: Կ Պոլսի ֆրանսական դեսպանը իրաւամբ էր գրել իր կառավարութեան, Թէ Թիւրքերը բարենորոգչականներին յեղափոխական անունով էին գրոշմել, մինչդեռ այդպէս չէ: Այդ երեք կուսակցութիւնները կոչւում են Հնչակեան, Արմենական և Դաշնակցական. այս երրորդը ամենից զօրեղն է: Այդ ջարդից իվեր այդ երեք կուսակցութիւնները երբեմն երբեմն փոքր ջոկատներ էին ուղարկում Վան իրենց ազգակիցներին պաշտպանելու համար: Բնական է որ դրանով ոչ մի կարևոր հետևանքի չէին հասնում: Այդ պատճառով անցեալ ձմեռ վճռեցին մի մեծ գործի ձեռնարկել, որպէսզի հայկական խնդիրը դարձեալ մոռացութեան չտրուի Եւրոպայում. ուզում էին նաև քիւրդերին պատժել և սարսափ տալով՝ անդրագոյն ջարդերի առաջն առնել: Սկսան գինւել, կազմակերպւել և ռազմավորւել ճարել: Սկզբնական յատակագիծն էր յուսին արշաւել, որովհետև քիւրդերն այդ միջոցին դեռ հովանեւորումն են և ոչ սարբերում, հետևաբար աւելի դիւրաւ մատչելի են. և ուզում էին իսկոյն արշաւել քիւրդերի մէջ ամենից վայրենի Մարդիկ կոչւած ցեղի և նրա պետի՝ Շարաֆի վրայ: Բայց այլևայլ բաներ եկան խանգարեցին, այնպէս որ ստիպւեցան սպասելու, կացութիւնը վատթարացաւ դրանով: Պէտք էր նաև երեք Թշնամու դէմ պատրաստ լինել՝ պարսկական հողի քիւրդերի, օսմանեան քիւրդերի և օսմանեան պետական զօրքի դէմ: Սակայն բոլոր այդ խորհրդածութիւնները մէկ կողմ Թողին և գործի ձեռք զարկին: Զէին ուզում կուէ բռնել պարսկական քիւրդերի հետ, պարսիկ կառավարութիւնը չթշնամացնելու համար, ուստի ծայրայեղ զգուշութիւն էր հարկաւոր արշաւանքի ժամանակ. դրա համար էլ գիշերն ընտրեցին. երկու գիշերում յաջողութեամբ, բոլորովին գաղտնի պարսկական քիւրդերի գծով անցան օսմանեան հողը, առանց մէկից նշմարելու: Ցերեկը պահւում էին սարբերում:

Արշաւախումբը կազմած էր 300 հոգուց. դրանց մէջ 25 ձիաւոր: Արշաւանքը կատարւում էր այն կարգով ու կանոնով, ինչպէս պրուսական զօրքի մէջ. ես անձամբ տեսայ: Զօրքը մեծ մասով բաղկացած էր բազում դրժընդակ փորձերից անցած հասակաւոր մարդկանցից: Մոայլ լուրջ դէպքեր, պողպատե կազմածքներ: Ես աւելի շատ վատ էի երևակայում այդ տարրերը: Տիրօլի ազատութեան դիւցազներին էին յիշեցնում՝ այդ մարդիկ իրենց լայնալանջ, ջղուտ և կարճ ու լիքը կազմածով: Շատերը նրանցից կոտորածների ժամանակ կորցրել էին կին, որդիք, եղբայրներ և ծնողք: Իսկոյն նկատւում էր, որ խնդիրը մի երեխայական, Թեթևամիտ խաղի մասին չէր, այլ լուրջ գործի: Արշաւանքը չսկսած ասուածային պաշտօններ կատարւեցան ուղղորդների համար և զինւորներին բացատրւեցան իրենց անելիքը: Ազգի համար, եկեղեցու համար, արդար գործի համար էին գնում նըրանք կուէ դաշտը: Մասնաւորապէս յուզիչ էր գիշերը մի մեծ պարտէզում բանակի համար կատարւած ժամերգութիւնը: Բանակի խորանի վրայ դրած էին Ս. Գիր-

քը, խաչ հրացան, դաշոյն, մի մեծ և շատ՝ փոքր դրօշակներ: Այդ ժամերդուծիւնը այսպէս էր կազմած՝ քարոզ, հոգեհանգիստ անցեալ տարւայ 800 մորթւածների համար և զինւորների երգումը: Ամէն մի զինւոր մօտենում էր սեղանին և բարձրացնում միջամասն ու ցուցամատը: Երդմնագիրն էր, «Յանուն Աստուծոյ և Հայրենիքի, ուխտում ենք և խոստանում, որ մենք, հայ կաթողիկոսներս, գնում ենք զոհելու մեր կեանքը մեր ժողովրդի արգար գործի համար: որ մենք չենք Լքանի և դաւաճանի մեր Հայրենիքին, մեր զէնքին, մեր դատին. որ կը հնազանդենք բոլոր հրամաններին և խիստ կարգապահութիւն կը պահենք:»

Երրորդ օրը առաւօտեան արդէն կարելի էր հեռադիտակով տեսնել թշնամու բանակը: Շրջակայքը լրտեսելուց յետոյ զինւորները հաւաքեցան հայկական մի հին սրբատեղում: Երեկոյ էր, արևի մայր մտնելուց քիչ առաջ: Ամէնքն էլ չորեքցին և կարդացին apostolikum:

Երկու քահանայ կար զօրագունդի մէջ: Մէկը գտնուում էր դեռ լրտեսող ջոկատում, միւսը՝ զինւած, խաչը աջ ձեռքին, քահանայական բեղորբ գլխին — քահանայական միւս զգեստները չունէր — հաղորդում էր զօրագնդին: Աւելի լաւ հասկանալու համար պէտք է դիտել, որ հայ եկեղեցին գինին ու հացը առանձին չի բաշխում, ինչպէս անում են մեզ մօտ: Հացը դնում են գինու մէջ և ապա գինու մէջ թրջած հացը բաշխում: Այդ հացի մնացորդը պահում են հիւանդներ հաղորդելու համար: Այն հոգեւարքներին միայն — որոնք չեն կարող մասը կուլ տալ — թող է սրւում փոխանակ հացով հաղորդելու, ջրի մէջ դնել մասը և այդ ջրից խմացնել: Նոյն արաւ այստեղ և քահանան, որովհետև, ասաց ինձ, սրանք էլ են մեռնողներ: Ամէնքն էլ խմեցին ոգևորութեամբ, հաւատարիմ՝ իրենց քրիստոնէական կրօնքին՝ իրենց հայրենիքի համար մեռնելու: Նախ հետևակ զօրքը խմեց, ապա հեծելագունդը: Շատերը կային նրանց մէջ, որ շատ տարիներից ի վեր չէին հաղորդուել: Հէնց նրանք էին աւելի մեծ ջերմեռանդութիւն ցոյց տալիս: Հաղորդող քահանան իսկապէս հայ ծէսի համաձայն, պէտք է առաջ ծունկ չորէր և մի ուրիշ քահանայի առջև խոստովանէր ու թողութիւն ըստանար: Բայց որովհետև միւս քահանան այնտեղ չէր, վերջում ծունկ չորեք նա, մեղայականը կարգաց հաւաքած զօրքի առջև, թողութիւն ստացաւ նրանից և ինքն էլ հաղորդութիւն առաւ: Դրանից յետոյ հեծաւ իր ձին և Դաշնակցական Խաչը բացաւ, որ ամէնքն էլ տեսնեն. և բոլորի գէպը փայլեցաւ: Այդ Խաչի ծայրը մի նիզակ էր ներկայացնում, մէկ թւերձի մուրձի ձևն ունէր, միւսը՝ բահի: Աջ ու ձախ կողմերից երկու ճառագայթներ կային, մէկը դաշոյնի և միւսը հրացանի ձևով: Խաչի մէջտեղում մի վահան կար, վրան գրւած՝ «Բերլինի դաշնագրութիւն, 61<sup>17</sup> յօդուած:» Խաչը փայտի էր, վահանը՝ պղնձի, մնացած նշաններն էլ նոյնպէս մետաղեց քանդակագործած: Ծուղիչ մի տեսարան էր այդ զինւած քահանայի բարձրացած աչում՝ լուսաշող վառուում էր խաչը՝ մայր մտնող արևի ճառագայթների տակ:

Ապա քահանան սկսաւ խօսել ձիու վրայից. «Միհնչև հիմա ձեզ հայդուկ, աւազակ էին կոչում, իսկ ես անւանում եմ ձեզ հայ բանակի անդրանկիլը: Ձեր կատարած ուխտը, ձեր տւած երդումը և բոլոր միւս բաները — առաջին անգամն է որ պատահում է մեր ժողո-

վըրդի պատմութեան մէջ: Թէ ի՞նչ ենք ուզում մենք, ուրիշ առիթներով բացատրւած է եղել ձեզ. աւելորդ է մէկ էլ կրկնել: Ձեր ուշագրութիւնը հրաւիրում եմ այն բանի վրայ, որ այսօր առաջին անգամն է որ բացում ձեր աչքի առջև Դաշնակցական Խաչը: Նայեցէք արևմուտք. դուք տեսնում էք այնտեղ աւերակ սրբութիւններ և եկեղեցիներ, դուք տեսնում էք բռնի խլամաճած ձեր եղբայրներին: Նրանք էլ տեսնում են ձեզ ու լսում զէնքերի շաչիւնը: Քանզև քաղաքներն էլ ամութալից կերպով պղծւած կոյսերն էլ ամայացած Հայրենիքն էլ նայում են ձեզ, ողջունում են ձեզ լի յոյսերով և նոր եռանդով ապագայի համար: Դուք կանգնած էք այնտեղ, ուր ձեր նահատակների ոսկորներն են թաղւած՝ անցեալ ժամանակայ հերոսների: Այսօրւայ ընկճւած ձեր եղբայրները և ապագայ սերունդները սպասում են ձեզ նից, որ դուք նրանց յոյսը պահէք: Ամեն, անօգ գառը զարհուրելի Ախշապի ձանկերից փրկելը — քրիստոնեայ, հօր Եւրօպայի սրբազան պարտակնութիւնն էր: Նա յայտարարեց և խոստացաւ մեզ փրկել, բայց երեսի վրայ ձգեց մեզ և Ախշապին բաց թողեց մեզ վրայ, որ մեզ ոսնակոտ անի: Հայրենիքի տխուր կացութիւնը և մի սուրբ պարտակնութիւն կանչել է ձեզ, և թշնամու դուռը բերել: Դուք քիչ էք հօր ուժի դէմ, հոգ չէ: Ձեր սակաւութիւնը թշնամուն սարսափելի կը լինի, որովհետև դուք սուրբ գաղափարով էք զինւած: Ձեզ հետ է Ատուած և ձեր վրայ յոյս ունեն բոլոր երկիրների ազատամիտ մարդիկ: Դուք 300 հոգի էք, Յիշեցէք որ Հոռով շատ սկար էր Պերսեոս թագաւորի դէմ. բայց 300 հոգի Մուկիսոս Սկևոլայի հետ Հոռոմն ազատեցին: Դաւիթ արքան էլ 300 մարդ ունէր իր մօտ, — բայց ի՞նչ արդիւնքների հասաւ իր հայրենիքի նկատմամբ: 300 հոգի ունէր նաև Ղարաբաղի մեր Դաւիթ բէկը, որ 70,000 պարսիկ ու թիւրք յաղթեց: Դուք էլ միայն 300 հոգի էք և դուք էլ կը յաղթէք: Աստահ եմ, որ դուք կը յաջողէք Աստուծոյ օգնութիւնով և ձեր քաջութեան շնորհիւ: Ահա փայլում է Դաշնակցական Խաչը մայր մտնող արևի ճառագայթների տակ, ծածանւում են դրօշները, զէնքերը շողշողում. և ձեր հոգիները բոցավառ են՝ ո՛վ քրիստոնէութեան և հայրենիքի դիւցազներ:»

Դրանից յետոյ բոլորը միասին սկսան երգել այն սաղմոսը, որ հայոց թագաւորը՝ Վարդան Մամիկոնեան և իր երէցը՝ Ղևոնդ, Ե. դարում սովոր էին երգել պարսիկների դէմ մղած իրենց կռիւների ժամանակ:

Կատես, Տէր, զայնտիկ, ոյք դատն զիս.  
Մարտիր ընդ այնտիկ, ոյք մարանչին ընդ իս.  
Առ զզէն եւ զասպար քո եւ արի օգնել ինձ.  
Հասն զսուր քո ընդէմ հալածուց իմոց, արգել զնոսս,  
Եւ ասա դու ցամծն իմ թէ իրկութիւն քո ես եմ:

Արևը մայր էր մտել: Քահանան դրօշը և խաչը ձեռին խմբի առաջն անցաւ և բանակը ճանապարհ ընկաւ: Հետևակ զօրքը առջևից, հեծելագունդը յետևից: Շուտով հասան մի սարի գագաթ, ուրտեղից կարելի էր թշնամու դիրքերին հասնել: Քիւրդերի սև վրանները նրանց առաջն էին: Միայն երկու սպիտակ վրան էին երևում: Շարաֆիսը և իր մերձակորներինը: Թշնամին շատ բազմութիւ էր և լաւ դիրք ունէր: Իր առաջն ունէր մի գետ — որի ափին էին զարկած վրանները — և յետևից՝ սարեր: Զօրքը — չպաշարուելու համար — լայն տարածութեան վրայ էր գնում: Տասը մարդ ջոկեցան եր-

էն բըռնեք բռնելու, ուրիշ տասը գիրք բռնեցին աւելի ցածր՝ թշնամու բանակին մօտիկ. իսկ բանակը առաջ խաղաց գէպի մի նեղ հովիտ, ուր սպասեցին. գեռ վաղ էր, իսկ յարձակումը առաւօտեան դէմ պիտի սկսէր: Վասնցուկ, ամենայն զգուշութիւնով և խորին լուռութեան մէջ յառաջ էին սողում, մինչև ամէնքն էլ դըրջի և խաչի հետ բանակատեղի մօտն հասան: Խստիւ արգելած էր ամէն անտեղի շարժում, և ամէն քան կատարեց յաջողութեամբ, զօրքի ընտիր կարգաւազհոլութեան և ճարպիկութեան շնորհիւ: Լուսացաւ վերջապէս, թշնամին զարթնեց և ճանաչեց հայերին: «Քէրայի», աղաղակեցին քիւրդերը և սկսան կուր պատրասուել: Ֆէրայի նշանակում է անձնագոհ. քիւրդերն այդպէս են անւանում հայ յեղափոխականներին: Քիւրդերը հաւարի կանչեցին: Հայ զօրավարն հրամայեց միախուռն արձակել հրացանները. սկսաւ կուր, մի յամառ կուր: Բայց հէնք քիւրդերի դիմադրութիւնն էր որ ոգևորում էր հայերին, այնպէս որ նրանք բարձրաձայն «հուռոյով» վրայ թափեցան վրաններին: Քահանան փաթաթեց իր խաչը, կապեց իր քամակին և ինքն էլ սկսաւ կուր: Մօտ երկու ժամայ կուրից յետոյ՝ հայոց յաղթութիւնը վճռւած էր: Վողպտել արգելած էր: Երեսայ կամ կին անպատուղին մահան պատիժ էր սպառնում: Միախուռն արձակած ժամանակ միայն մի քանի կին և երեխայ վերաւորեցան կամ սպանեցան: Մնացածները ազատ էին հեռանալու: Վրանները կրակի տրեցան: Բազմաթիւ ձի, ոչխար և տաւար կոտորեցան, որովհետև կենդանիները դեռ արօտատեղի չէին ուղարկւած, այլ վրանների մօտ էին: Թոյլ էր տրուում հրացաններն ու դաշոյնները հետները վերցնել: Բնականքար կուրն աւելի սաստիկ էր Շարաֆի երկու ըսպիտակ վրանների շուրջը, ուր, ինչպէս յետոյ իմացեցաւ, այցելութեան էին եկած մի տաճիկ հազարապետ և բաւական շատ ուրիշ սպաներ: Երբ այդ վրանները մըտան, Շարաֆին տեսան շապկանց՝ փամփուռնոցը բաց կրծքին վրայ՝ սպանած իր նստած տեղում: Թիւրք հազարապետը նմանապէս մեռած էր. գնդակը ձակատին էր դիպել: Երկու հայեր, որոնք Շարաֆին մօտիկուց էին ճանաչում, հաստատեցին նրա մահը: Հայոց ձեռքն ընկաւ նրա սուրը, պաշտօնական գլխարկը, ուսգօտին, այն հրոյճարտակը, որով սուլթանը նրան հրամանատար էր կարգել և նրա շքանշանները՝ օսմանիէ և մէճիտիէ, կուռում չորս հայ միայն ընկան, այն ինչ քիւրդերի կողմից հարկւրներ: Քիչ մարդիկ միայն ազատեցին, այն էլ հեռաւոր վրաններից: Այդ ժամանակ մօտենում էին անթիւ քիւրդ հրոյճարտակ, ինչպէս նաև օսմանեան կանոնաւոր զօրքի մի շոկատ, այնպէս որ հայերը ստիպւած էին նորից դիրք բռնել: Արդէն լոյս էր և տեսնում էր քիւրդերի ամէն կողմից շտապով դալը: Հեծեղախումբը մեծ քաջութիւնով պաշտպանում էր ու ծածկում նահանջը: Ընկան ուրիշ չորս հայ և եօթը վիրաւորեցին, բայց այնպէս որ դեռ կարող էին քայլել: Օրւայ մէջ միւս ծանր վիրաւորածներին օգնեցին ձիանների վրայ նստել և այդպիսով կարողացան հետները տանել: Հազարաւոր քիւրդեր շրջապատւած էին պահում հայերին, շատ էին արձակում, բայց քիչ էին դպցնում, այն ինչ հայերը էին շատերին սպանեցին և վիրաւորեցին: Այն տասն հայերը, որոնք շատ մօտ էին բանակատեղին, էլ չկարողացան նահանջել: Պաշարեցան և ծանր կացութեան

մէջ էին. երեքն ընկան, մնացած եօթը գիշերանց կուրեւրով ճանապարհ բացին, անցան: Մնացած հայերը, որոնք լաւ ուղեցոյցներ ունէին, նոյնպէս գիշերով անցան քիւրդերի բազմութեան միջով, որովհետև պաշարի պակասութիւնից չէին կարող երկար մնալ իրենց դիրքերում: Նրանք ցրեցան լեռններում: Այսպէս էր ահա հայոց յաղթութիւնը Աղբակում: Վարելի է վիճել թէ այդ գործըն է իր հետեւները հայկական դատին օգտակար կը լինեն թէ չէ, մանաւանդ Եւրոպայի աչքում: Բայց մարդ հարկադրւած է ընդունելու — մի բան որ սիրում են դիտմամբ ուրանալ — թէ քաջ հայեր ևս կան: Այն նահանգի օսմ. հիւպատոսը, — ուր յաղթութիւնը տարւած էր, — մի խորամանկ աղէս, լուր է տարածել — թէ և ինքը չէ եղել գործի տեղում — որ իբր թէ հայերը սարսափելի անգթութիւնով վարւած են կանանց և երեխաների հետ: Շատ հաւանական է որ իր քիւրդերը յետոյ, դիակների վրայ ամէն տեսակ խժոճութիւններ գործած լինեն, հայերին վերագրելու համար: Այդ պատճառով ես այստեղ բացորոշ կերպով յայտարարում եմ, թէ այդ պնդումները սուտ են:

Ղալասար.

ՀԱՆՍ ՅԻՇԷԻ

\*\*\*

Այս յօդուածը հրատարակւած է գերմանական Zukunft յայտնի շաբաթաթերթի 25 սեպտ. համարում: Հեղինակը Հանս Փիշեր-Տանրաձանթ գերմանացի ժամապարտորդն է, որ այդ մըջոցին գտնուում էր պարսկա-թիւրքական սահմանագլխի մօտ: Ծ. 70.

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Է Ն

13/25 օգոստոս 97.

Ամբողջ Վասպուրականը կը ծիայ ու կ'օրորի մահուան արհաւիրքներու մէջ: Ծագնապի մէջ է թիւրք կառավարութիւնը, տագնապի մէջ է և հայ ժողովուրդը: Սահմանագլխի Մեծ-Արշաւանքը և Բերկրիի ընդհարումները ցնցեցին կառավարութիւնը: Փոքր-Ասիոյ խորերէն դէպի Վասպուրական առաջ կը շարժւին օսմանեան քոստո գնւորները: Մէկ ըսպէէն միւսը նոր նոր փոփոխութիւններ կը կատարւին. մէկը պաշտօնանկ կ'ըլլայ, միւսը տեղը կ'անցնի, բայց և այնպէս կառավարութիւնը չի կրնար հանդարտիլ ու միամտիլ: Դաշնակցական քաջարի, անձնէր Ֆէրայիները երկրի խորը մտած են արդէն և իր քթին տակ խլրտումներ առաջ կը բերեն: Ատ շատ աղէկ գիտե գրուելը կորսնցուցած թիւրք կառավարութիւնը, ու չի համարձակիր ո՛ր և է խիստ միջոց գործ զնել զանոնք իր ձեռքն անցնելու համար: Աչքը պարսկական սահմանին յառած՝ սարսափահար կը սպասէ նոր փոթորիկներու և անդուր գիշեր ու ցերեկ, պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Մարդկիներու աշերթով չկայ այլևս, բնա ջինջ եղաւ իսպառ գազաններու այդ վոհմակը, որուն արիւնը կը պահանջէին հարիւրաւոր անմեղ զոհերու ուրականներն իրենց գերեզմաններէն: Շարաֆ պէյը շատ անգամ հրակէր կարդաց հայ յեղափոխականներուն օն առաջ արշաւելու, որպէսզի ինքը կարողանար իր ցեղին անպէտք հրացանները փոխանակել հայերու հրացաններով, որոնք շնորհքի մասին վաղուց լսած էր:

Հարաֆը անցած տարւան անուշ երազներով կ'ապրէր. բայց իրականութիւնը շուտով եկաւ փարատելու այդ ցնորքները. Ֆէդայիի գնդակը տեսած չէր դեռ:

Ատորածի թւին մէջ չէ որ կը փնտռենք գործին մեծութիւնը: Գործը ինքնին մեծ է, իր տեսակին մէջ առաջինը և անոր համեմատ ալ ակնկալւածէն աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցաւ:

Թիւրք կառավարութիւնը նախապէս ծանօթ ըլլալով հանդերձ արշաւանքին, չէր ուզեր կարևորութիւն անգամ տալ և քիւրդերուն թողած էր որ իրենք մաքրեն պէտք եղած հաշիւը արշաւողներուն հետ: Բայց գործը կատարեցաւ թէ չէ՝ կառավարութիւնը այնպէս սոսկալի կերպով իրար անցաւ, որ մինչև հիմա իսկ չի գիտեր ինչ ընելը. և իրարու ետևէ նոր ձևի հրացաններ, թնդանօթներ, հետևակ և հեծեալ հազարաւոր զինուորներ սահմանադրուելը կը լեցընէ:

Քաղաքը Այգեստանով միասին շլթայի մէջ առնւած է: Գիշերը մինչև լոյս կը պտրտին ձիաւոր և հետևակ պահանջներ, որպէս թէ արգիլելու համար որ մարդներս չմտնէ: Յիմար կառավարութիւնը չհամոզեցաւ տակաւին որ ինքը անկարող է յեղափոխականի ձաժբան կտրելու:

Իսկ մէկ ամիս առաջան դողահար հայ ժողովուրդը պիտի գլուխը բարձր բռնած, հպարտ հպարտ կ'ուզէ ցոյց տալ ամբողջ աշխարհին իր անձուկը զաւակներու հըրաշալի քաջագործութիւնները, և սրտի խորքէն դուրս կուտայ իր անսահման ուրախութեան և ոգևորութեան զգացումները: Ամէն ժամ, ամէն րոպէ, ան ալ թիւրք կառավարութեան նման կը սպասէ արշաւանքի ձայներ լսելու սահմանազխէն, բայց պայմանով որ յեղափոխականները քաղաքին չձուլան և իրենց անհանգստութեան պատճառ չդառնան: Թող հրաշքներ կատարելի հեռուն, և յաջողութեան մէջ ժողովուրդը հրճուի միայն: Ախ, ե՞րբ պիտի վերնան մեր մէջէն այս յիմար համոզումները, այս մեռելային անտարբերութիւնը, այս նպաստակի վախկոտութիւնը. երբ ամէն հայ Ֆէդայի պիտի դառնայ:

— 0 —  
3/15 սեպտեմբեր.

Տիրող հանդարտութիւնը առերևոյթ է: Կառավարութիւնը մեր ետևէն ինկած է, մենք անոր ետևէն. իրար կը խաղցընենք: Չորս օր առաջ, օր ցերեկով, բազմաթիւ զինուորներ անակնկալ կերպով պաշարեցին Այգեստանի մէջ 10-15 տուն, խուզարկեցին, բայց բան մը չգտան: Ետքը քաղաքամէջն ալ խուզարկութիւններ կատարեցին, բայց ուզածնին չկրցան ձեռք բերել:

Մեր X-ի խումբը որ պատրաստուած էր դուրս գալու, խուզարկութեան երկրորդ իրիկուն քաղաքէն դուրս ելաւ և առաջին գիշերն իսկ ընդհարում ունեցաւ պատահական քիւրդերու հետ, որոնցմէ մէկը գլորելով անփնաս անցաւ դէպի X: Լուրը քաղաք հասնելուն պէս 50 հեծեալ զինուոր ձաժբայ ելան, մինչև կուրի տեղը գացին և փոխանակ մեր կտրիճներու հետքը որոնելու, ամենայն քաջութիւնով ձերբակալեցին խեղճ Բերդակ գիւղացիներ և քաղաք բերին: Ու խնդիրը գոցեցաւ...

ՆԱՍԱԿ ՍՈՆԵՐԳԷՆ

9/21 մայիս 97.

Երբ կը գրեմ այս տողերը, արհաւիրքը արդէն պատած է Սղեղդը, և չեմ գիտեր թէ այս նամակս ապահով ձեռքերու պիտի կարենամ յանձնել: Նամակս կիսատ մնայ թերևս և ես ալ խօգժութիւններու զոհ երթամ:

Հայը իր տանը փակւած, նստած ցուրտ գետնին վրայ, կը խորհի ու կը խորհի՝ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ իր վիճակը, ո՞ւր պիտի յանգի անգործութեան վերջը:

Սովը տարածած է արդէն իր ահարկու թևերը քաղաքիս վրան. թիւրքին սուրէն ճողոպրածը սովի՞ն բաժին պիտի ըլլայ...

Այդ օրհասական վայրկեաններու մէջ իբր փրկութեան հրեշտակներ երևցան երկու բողոքական միսիոնարներ, որոնք 10 օր առաջ Մերտինէն հոս եկան նպաստ բաշխելու, անխտիր հայ ու բողոքական կարօտեալներու:

Տասը օրւան մէջ արդէն բաւական դրամ բաշխած, բաւական արցունք սրբած, բաւական ընտանիքներ մահուան ձիրաններէն ազատած էին...

Բայց այդ բանը չէր կրնար գաղտնի մնալ երկար. թիւրք անօթի խուժանը արդէն իմացեր էր նպաստներուն բաշխելը ու ակռաները կը կրճտէր...

Այս առտու կանուխ՝ թիւրք ժանտարմ մը, Խալիլ Գըրաբէթէ անուն, կ'երթայ Խան-էլ-փաշա պանդոկը, ուր իջևանած էին երկու միսիոնարները. ոտքի հարւածով մը անոնց սենեակին դուռը կը կտորէ և ուժով վերը ձեռքին ներս կը խոյանայ: Միսիոնարները՝ յանկարծակիի կուգան: Խալիլ զնդակի հարւածով մը անոնցմէ մէկը գետին կը փռէ անկենդան, ապա միւսին վրայ կը յարձակի: Բայց սա կը դիմարէ ու բարձին տակէն ուժով վեր մը հանելով Խալիլին վրայ կ'արձակէ ծիշդ այն միջոցին, երբ Խալիլն ալ իր դանակը անոր սիրտը մխած էր...

Կառավարութիւնը շուտով կ'իմանայ պատահածը. խանը պաշարել ու դիակները դուրս հանել կուտայ. բայց չի մոռնար գրաւելու միսիոնարներուն սենեակը գտնուած 60 ոսկիի գումարը, որ աղքատներուն յատկացած էր:

Առտուան նոյն ժամուն ուրիշ դէպք մը տեղի կ'ունենար հայոց եկեղեցիին առջև:

Թիւրք խուժանը խոնկած էր հոն, և երեք արիւնարբուններու՝ Ապտալազ Մեսլէհի, Հաճի Եասին Զուրտէ ու Պէննէ (որմնագիր) Հաճի Ապտալազի գրգումով, որոշած էր զարնել հանդիպող հայերը ու կողոպտել. ինչպէս ըսիք, կը կարծէին թէ հայերը կրկին հարըստացած են նպաստները բաշխելէն ետք:

Այդ պահուն քաղաքին հայ քահանաներէն՝ Տ. Յովհաննէս ծանօթ վաթսուամեայ ծերունին, — որ Բասէլ-բուայէս (գեղեցիկ քահանայ) կը կուգէր իր փառահեղ՝ աչերը մօրուքին և փափուկ սպիտակ մորթին համար, — իր տունէն դուրս կ'ելլայ եկեղեցի երթալու: Եկեղեցին դուռը հասած չհասած՝ խուժանը վրան կը յարձակի և տեղն ու տեղը կը մորթէ ծերունին:

Իրարանցում մին է կըսկսի. ժանտարմները վրայ կը հասնին և կըստիպեն ամբողջ ցրելու: Խուժանը կը

կատրի և իր զայրոյթը կ'ուզէ թափել թրքացած հայ ժանտարմնեան վրայ, բայց սխալմամբ թիւրք ժանտարմ մը կրտսպաննէ: Այդ միջոցին — ուշ, ինչպէս միշտ — ընդհարումի վայրը կը հասնի հրամանատար փաշան գումարտակ մը հեռեակ զօրքով:

— «Ի՞նչ կ'ուզէք», կը հարցնէ փաշան պարագլուխներուն:

— «Վեափուրները պիտի ջարդենք», կը պատասխանեն:

— «Լաւ, անոնք, որ ջարդել կ'ուզեն, իրենց ստորագրութիւնով աղերսագիր մը թող տան ինձ, որ սուր թանին խրկեմ: Վառավարութենէն հրաման չունիմ, որ հայ ջարդուի»: (Ըսել է որ կոտորածին ատեն կառավարութիւնն էր հրաման տուողը):

Փաշան խկոյն կը հրամայէ երեք պարագլուխները իրենց զաւակներով մէկտեղ ձերբակալել ու բանտարկել և ամբոխն ալ ցրել:

Դէպքը, որ մեծ աղէտներու դուռ կընար բանալ, վերջացաւ այսպէսով: Բայց ատ վերջնալ չի նշանակեր, այլ յետաձգել, կրակը մոխիրով ծածկել փոքր հով մը . . . և ահա մոխիրը կը ցնդի և նոյն կրակը երևան կ'ելլայ աւելի բորբոքած քան երբեք . . .

Եւ դեռ ինչե՞ր տեղի կ'ունենան արդեօք Հայաստանի միւս անկիւններուն մէջ:

Իսկ դո՞ք, ազատ երկրի մէջ ապրող հայեր, ի՞նչ կ'ընէք արդեօք: Մի՞թէ այսչափ խեղճութիւն, անարգանք, բան մը չեն խօսիր ձեր սրտերուն: Ե՞րբ պիտի սթափուիք արդեօք. դեռ չհասկցա՞ք, թէ ի՞նչ է մեզ հարկաւոր: Նպաստի դրամն ալ փորձանք եղաւ ժողովուրդի զխուն, խուժանին ագահութիւնը ալ աւելի սրելով: Ինքնապաշտպանութեան միջոցներ չունինք. ԶԻՆՔ հարկաւոր է մեզ, ԶԻՆՔ, գթացէ՛ք, զէնք հասցուցէ՛ք թշուառ ժողովուրդին, քանի դեռ ուշ չէ . . .

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

**ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ** մէջ ստացւած է.

Քովեթըրի քղ-ի Անձնէր խումբէն 32 1/2 շիլին.  
Ռուչչուքէն՝ Հնգամեայ Արթին Սահակեան 5 ֆրանկ:  
Սօֆիայէն՝ Մ. Ա.-ի ձեռամբ Խորհողը 5 ֆր.:

**ՎՐԵԹ** Վեդր. Կովտէն ստացած է.  
1897 ապրիլ՝ Թուրանի «27 շիլիններ»-ի խ. 750 ղուան, «Գարուն» խ. 1250 ղու.: Յունիսին՝ «Աշրաֆի» խ. 4500 ղու., «Փունջ» խ. 500 ղու.: Համագումար 7000 ղուան:

**ՎԻՍԱԳ** քաղաքի Վեդր. Կովտէն ստացած է.  
Երեք բարեկամներ 60 դահեկան, Ս. Եղիա 8 դհ., Մատթէոս 10 դհ.:

**ՅԱԳԱՐ** քղ-ի Վեդր. Կովտէն ստացած է  
Օգոստոսի ամսավճարը. Սուրիչ շըջ. 55 դահեկան, Սուր 10 դհ., Զրվէժ շըջ. 27 դհ., Գեղջուկ շըջ. 20 դհ., Կըռուփ շըջ. 25 դհ., Մամիկոնեան շըջ. 25 դհ., Շանթի շըջ. 20 դհ., Սլաք շըջ. 20 դհ., Վրէժ Կովտէ 70 դհ.:

**ԱՂԵՍԱՆԴՐԻՈՅ** Կովտէն ստացած է.  
Բարկէն Սիւնիի իւղաներկ պատկեր մը (նւիրեց Արամ) վիճակահանութեան դրւած, հասոյթ 585 դահեկան: Տատուր 5 դհ., Լու 5 դհ., Լու 5 դհ., Յ. Ղազ. 8 դհ., Լու 8 դհ., Լու 8 դհ., Արմ. Վարդ 10 դհ.,

Լու 10 դհ., Լու 10 դհ., Յ. Մուղ. 10 դհ., Լու 10 դհ., Լու 10 դհ., Մըկը. 10 դհ., Լու 10 դհ., Լու 10 դհ., Գ. Է. 5 դհ., Լու 5 դհ., Հայ. Երիտ. Գանձանակէն 27 դհ., Լու 63 դհ., Լու 46 դհ., Լու 17 դհ. 20 փարա, Լու 40 դհ., Լու 29 դհ., Լու 43 դհ. 20 փր. Լու 65 դհ., Գիւղէլ 10 դհ. Լու 10 դհ. Լու 10 դհ., Ա. Տ. Յար. 20 դհ., Լու 20 դհ., Ս. 2.-ից 5 դհ., Քաջ Մ.-ից 5 դհ. Լու 5 դհ., Յուրակ 100 դհ., Յ. Ազիլ 20 դհ., Բուրգ Խումբ 25 դհ. Լու 25 դհ., Տրոյեան 5 դհ., Խորենացի 10 դհ., Առիւծ 12 դհ., Հայ Գրիգորեան 20 դհ., Սարգիս 5 դհ., Ս. 2.-ից 5 դհ., Միութիւնը փրկութիւն է 20 դհ., Կօջան բէյ 30 դհ., Տիկ. Մայր Հայաստան 10 դհ., Տիկ. Շուշանիկ 10 դհ., Պօլսեցի 20 դհ., Սրտոս 10 դհ., Յոյս 10 դհ., Գեափուր Օղլու 20 դհ., Մեղու 30 դհ., Էր. Դերո 10 դհ., Շ. Գ. 20 դհ., Մ. Ազիլ 5 դհ., Ոմ 10 դհ., Ա. Հ. 5 դհ., Իցաիթամա 5 դհ.:

**ՈՍԿԵՅԱՆՅԻ** Կովտէն ստացած է.  
Կապար 10 օսմ. ոսկի, Շուշէճի 40 օսմ. ոս., Անկեղծ Հայրենասէր 35 օսմ. ոս., Բարեսիրտ 10 օսմ. ոս., Ռուբինեան խ. 25 դահեկան, Անդրանիկ խ. 15 դհ., Ռոտում խ. 15 դհ., Ռոսորդաց խ. 30 դհ., Ասող խ. 32 դհ., Մըկըրտո՝ համակրող անհատ 15 դհ., Լապտեր 5 դհ.:

**ՆԱԽԱՅԱՆՔԻՍԻ** Կովտէն ստացած է.  
Կլորիկէն՝ Պաղղայեան 5 ուրլի, Արթուն խ. 7 ու. Զրաշէնի «Անահիտ» Մասնաձիւղ 1 ու., Աղասի և Արուսեակ 1 ու., Ագապի եգիպտական 1 «սանդուխի». Երեք խաչեր 3 ու., Դիւրագրգիւ 15 ու., Միգրար 1 ու., Արծիւ 30 ու., Աւարայր քղ-էն Գ.-ի ձեռքով՝ Սեգրակ 10 ու., Վաղարշ 10 ու., Երեմի 5 ու., Դաւիթ 10 ու., Երման 1 ու., Խեղճ 20 կոպէկ. Յարութիւն 3 ու., Սարգիս 10 ու., Ալեքսի 2 ու., Խարայէլ 10 ու., Ծաղիկ 3 ու., Սիմէօն 10 ու., Արգար 5 ուրլի:

**ՍԱԿԵԹՈՆ** Կովտէն ստացած է.  
Արևելեան խ-էն 66 լև և 90 սանթիմ (Յունիսի և օգոստոսի ամսավճար):

№ 9-ի մէջ հրատարակւած Հէվոհիլի (Հս. Ամերիկա) հանգանակութեան ցուցակի շիլլինկները դուրս պէտք է կարգաւ:

№ 11-ի մէջ Տապարի Կուուփ շըջ. 30 դհ., ուղեղի 40 դհ.:

Աթէնքի Combat յեղափոխական թերթին հայագի պ. խմբագիրը կը խնդրէ մեզմէ յայտարարել թէ յոյն կառավարութիւնը արգելած է թերթին հրատարակումը և 10 րդ թիւը դրւած: Մտագիր է հրատարակութիւնը շարունակել ժընկի մէջ:

Խմբագրութեանս դիմել հետևեալ հասցեով՝  
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)